A photograph of four wolves standing in a snowy forest. The wolves are in the foreground, looking towards the camera. The background shows snow-covered trees and a bright sky.

JAARGANG 19 • NUMMER 4 • WINTER 2008

ZOOGDIER

Vos met tomtom

Wolven naar Nederland?

Vleermuizen en virussen

Egelopvang in de problemen

Inhoud

ZOOGDIER is het populair-wetenschappelijk kwartaaltijdschrift van de Zoogdierverseniging VZZ (Nederland) en de Zoogdierenwerkgroep en de Vleermuizenwerkgroep van Natuurpunt (Vlaanderen).

Op de voorpagina: wolven, gefotografeerd door Rollin Verlinde

Aanwijzingen voor auteurs

-Concept artikelen en andere kopij sturen naar: redactie.zoogdier@vzz.nl

-Deadlines voor insturen artikelen zijn: 1 juli, 1 oktober, 1 januari, 1 april.

-De redactie kan hulp bieden bij het schrijven van artikelen.

-De redactie behoudt zich het recht voor artikelen te redigeren of te weigeren.

-Nadere aanwijzingen voor auteurs zijn op te vragen bij de redactie.

Lidmaatschap Zoogdierverseniging VZZ en abonnement Natuurpunt

Lidmaatschap van Zoogdierverseniging VZZ met alleen de ontvangst van Zoogdier kost 18 euro per jaar. Lidmaatschap met daarnaast het wetenschappelijke tijdschrift Lutra kost 30 euro per jaar. Overmaken op Postbank 203737 of voor België op rekening 000-1486269-35, onder vermelding van het gewenste lidmaatschap. Opzeggen: uitsluitend schriftelijk, voor 1 december bij het Bureau van de Zoogdierverseniging VZZ. Leden van Natuurpunt kunnen zich op Zoogdier abonneren door 10 euro over te maken op 000-1486269-35 onder vermelding van "Zoogdier" en hun lidnummer. Hiermee worden ze lid van de Zoogdierverseniging VZZ en de Zoogdierenwerkgroep Vlaanderen en krijgen ze een aantal voordelen, zoals korting op activiteiten.

ISSN 0925-1006

Redactieadres

Redactie Zoogdier, Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem, 026-3705318, redactie.zoogdier@vzz.nl

Redactie

Paul Van Daele, Steve Geelhoed, Rob Koelman, Johannes Regelink, Jos Teeuwisse (hoofdredacteur), Bob Vandendriesche, Goedele Verbleyen, Stefan Vreugdenhil, Joke Winkelman.

Eindredactie

Eric van Kaathoven

Medewerkers

Dirk Criel, Dick Klees, Bastiaan Meerburg, Rollin Verlinde, www.vildaphoto.net

Vormgeving

BARD87, 's-Graveland

Losse nummers Zoogdier

Losse nummers kosten 6 euro (inclusief porto) en zijn te bestellen via het redactieadres o.v.v. jaargang en nummer.

- 3 Wolven terug in Nederland?
- 7 Een vos met een tomtommetje
- 10 Interview met Wouter Helmer: Wolven, lynxen en elanden horen thuis in Nederland
- 13 Gooise boommarters gaan ondergronds
- 15 Zomer studiekamp in Roemenië
- 18 Waarnemingen
- 20 Vleermuizen en virussen / Rabies in the Sky
- 24 Hyperlink
- 26 Forum. Heeft de egelopvang nog toekomst?
- 28 Kort nieuws
- 31 Agenda & adressen
- 32 Het moment van...

Steun de zoogdieren, word lid!

Als u geen abonnement op Zoogdier hebt, maar ons tijdschrift toch onder ogen heeft gekregen, dan is deze oproep voor u.

De Zoogdierverseniging VZZ onderzoekt en beschermt alle in het wild levende zoogdieren in Nederland. En in Vlaanderen doet de Zoogdierenwerkgroep van Natuurpunt hetzelfde. Samen geven we Zoogdier uit. De zoogdieren van de lage landen kunnen uw steun goed gebruiken. Word dus snel lid van de Zoogdierverseniging (Nederland) of van de Zoogdierenwerkgroep van Natuurpunt (Vlaanderen) en ontvang voortaan vier maal per jaar het tijdschrift Zoogdier.

NEDERLAND Lidmaatschap van de Zoogdierverseniging VZZ kost maar 18 euro per jaar. Overmaken op Postbank 203737 onder vermelding 'lidmaatschap'. Een mail sturen kan ook en wel naar: zoogdier@vzz.nl. Als u de Zoogdierverseniging machtigt om 2 euro per maand van uw bankrekening af te schrijven ontvangt u als welkomstgeschenk de fraaie Veldagenda 2009 (t.w.v. 12,95 euro).

VLAANDEREN Leden van Natuurpunt kunnen zich op Zoogdier abonneren door 10 euro over te maken op 000-1486269-35 onder vermelding van "Zoogdier" en hun lidnummer.

Foto S. Zibolsky

Tij keert wellicht voor verguisde diersoort

Wolven terug in Nederland?

Het is onduidelijk wanneer de wolf precies uit onze contreien is verdwenen. De laatste twee goed gedocumenteerde wolven werden eind 1869 in Schinveld gevangen (Flaton 1989). Ook werd ruim een eeuw geleden, in 1897, in het zuiden van Nederland nog een mogelijke wolf gesignaleerd (Okarma 2000). Niet geschoten, zoals vaak het geval is met de “laatste”, maar net als die bij Schinveld ook in levenden lijve. Maar het tij lijkt te keren: Poolse wolven naderen via Duitsland onze landsgrenzen. De vraag is: hoe stellen wij ons daarbij op? Wolvenkenner Jan van Haften zet het een en ander op een rij.

Jan L. van Haften

In de oertijd leefden mens en wolf nog harmonieus samen. Zij jaagden op dezelfde prooi-soorten (edelhert, wild paard, oeros) en door het achterlaten van prooieresten gaven zij ongewild aan elkaar door waar zich op dat moment bepaalde prooidieren ophielden. Toen onze contreien meer en meer werden bevolkt, ging het aanbod aan prooidieren geleidelijk aan

achteruit en uiteindelijk werden wolf en mens elkaars concurrenten. Dit betekende het begin van een eeuwenlange vervolging van de wolf, die in hevigheid toenam toen de wolf bij gebrek aan voldoende prooidieren begon over te schakelen op vee. Vooral schapen en geiten werden daarbij een geliefde prooi. Aanvankelijk werd de jacht op de wolf ingezet met vangkooien en valkui-

len, later ook met netten, klemmen, strikken en gif. De introductie van het jachtgeweer betekende, in combinatie met georganiseerde drijfjachten, het begin van het einde van de wolf in ons land en andere West-Europese landen.

Bij de uitroeipogingen deden aanvallen van wolven op mensen nog een extra duit in het zakje. Zelfs nu kan je af en toe nog

Tien jaar wolven in Duitsland

Drie jaar na de start van het project “Welkom Wolf!” van de Duitse Natuurbeschermingsorganisatie NABU, heeft deze organisatie de balans opgemaakt van de terugkeer van wolven in Duitsland.

De terugkeer van de wolf in Duitsland – 150 jaar na de uitroeiing – kan dan wel gelden als een beschermingssucces, maar een bovenregionaal kader voor het goed omgaan met terugkerende diersoorten is er nog niet. “Er bestaan in Duitsland grote lacunes bij de bescherming van de wolf, vooral wat betreft het omgaan van mensen met wolven en het voorkómen van conflicten”, zegt Olaf Tschimpke, voorzitter van NABU.

Met maar drie roedels die met zekerheid welpen groot brengen, is de wolf het zeldzaamste zoogdier van Duitsland. “Dat wolven ondanks het bijna overal ontbreken van veilige overstekmogelijkheden tot in Hessen en Nedersachsen zijn gekomen, is een zaak van groot geluk”, aldus de voorzitter van NABU. Het dichte verkeersnet is voor de wolf en vele andere zwerfende dieren een probleem. Ecoducten en beveiligde overstekplaatsen moeten daarom bij de aanleg van wegen verplicht worden gesteld. In de afgelopen twee jaar werden vijf wolven het slachtoffer van verkeer. “Ook illegaal afschot van wolven zou niet gebagatelliseerd moeten worden. Dat is een misdrijf en moet dus consequent worden vervolgd. Wolven kunnen alleen in Duitsland voortbestaan als de mens dat toestaat”, aldus Tschimpke.

Sinds 1998 zijn er weer wolven in Duitsland. In 2000 werden in de Muskauer Heide (Sachsen) voor het eerst in het wild jonge wolven geboren. Tegenwoordig leven in de streek Lausitz drie roedels met in totaal 20 tot 25 dieren. Solitaire wolven komen voor in de omgeving van de roedels en verder in de deelstaten Mecklenburg-Vorpommern, Brandenburg, Nedersachsen en, zoals onlangs bekend werd, ook in Hessen. In zowel Brandenburg als Mecklenburg-Vorpommern hoopt men op nog een roedel. Door daar naar sporen te zoeken probeert NABU de aanwezigheid van jonge wolven in deze twee deelstaten te bevestigen.

Schaapherders, jagers en bezoekers van het bos zien zich in hun dagelijkse leven geconfronteerd met deze nieuwkomer. Voor het vreedzaam naast elkaar voorkomen van mens en wolf is het nodig om samen met de verschillende belangengroepen wildbeheerplannen op te stellen. Enkele deelstaten zijn daarbij nog nauwelijks uit de startblokken en lopen achter de wolvenfeiten aan. Nedersachsen en Beieren zijn goed op weg.

Het NABU-project “Welkom Wolf!” werkt door middel van allerlei campagnes al drie jaar in heel Duitsland aan de acceptatie van de wolf en aan een onbekommerd samenleven van mensen met wolven. Het project wordt ondersteund door een groot aantal mensen die de wolf een warm hart toedragen, en door de firma Volkswagen.

Bron: persbericht NABU, Berlijn, juni 2008,
vertaling: Johan Thissen

Foto Rollin Verlinde

lezen dat een wolf een mens heeft aangevallen en soms ook gedood. Ook ik herinner mij nog een dergelijk geval. Toen ik in Portugal aan wolven werkte, werden twee herdertjes, die hun schapen tegen een aanval van wolven wilden beschermen, door deze wolven gedood. Naar mijn smaak had dit te maken met het feit dat de wolven de jongetjes als mede-predatoren zagen die het op hun prooi hadden gemunt. Wij weten dat wanneer een wolf een prooi of jongen heeft je altijd uit zijn buurt moet blijven. Een zelfde gedrag zie je bij sommige honden wanneer je te dicht bij hun etensbak of bij hun jongen komt.

Anekdote Ook verhalen over razende wolven deden de beeldvorming geen goed. Zo is er de anekdote dat in 1640 meer dan 20 personen door een razende wolf werden gebeten. Dit “razende” zegt al dat we vermoedelijk met een hondsdolle wolf te maken hadden. Een fenomeen dat in de afgelopen eeuwen vaker voorkwam. Zo is in het Jachtmuseum in Doorwerth een met de hand geschreven geschrift aanwezig dat melding maakt van 13 met naam en toenaam genoemde kinderen in de leeftijd van één maand tot en met elf jaar die tussen juni 1810 en juli 1811 in de omgeving van Roermond door wolven werden gedood. Ook dit kan het werk zijn geweest van hondsdolle wolven.

In landen waar men nog steeds gewend is met de wolf samen te leven, ondervindt men over het algemeen weinig problemen met deze dieren. Maar dat is anders in landen waar de wolf lang is weggeweest. Zo is in de Zwitserse kantons Wallis en Graubünden, waar tegenwoordig wolven

vanuit Italië binnen komen, Leiden in last en is men ze liever kwijt dan rijk. In Zwitserland is de wolf officieel beschermd, maar hij mag worden geschoten wanneer hij binnen vier maanden 35 stuks vee of binnen één maand 25 stuks vee heeft gedood. In Graubünden heeft men, vanwege de schade aan de schaaps- en geitenkuddes, speciale waakhonden ingezet. Deze honden zijn samen met de lammeren opgegroeid en verdedigen "hun" kudde tegen aanvallen van buiten, dus ook van wolven. Dit blijkt te

Poolse wolven naderen via Duitsland onze landsgrenzen

werken. Een ervaring die ik zo'n 20 jaar geleden ook al in Spanje opdeed! Maar in Wallis, waar waakhonden bij de vaak enorme kuddes van meer dan 500 schapen hun werk onmogelijk kunnen verrichten, vormen schapen een gemakkelijke prooi en blijft men met behoorlijke verliezen en een groeiende haat ten opzichte van de wolf zitten.

Prooien Over het algemeen zal de wolf, wanneer er in hetzelfde gebied vee en wilde dieren voorkomen, voor het makke-

lijker te grijpen vee gaan. Laten we eens kijken naar de menukeuze in een land als Roemenië, waar de grootste wolvenpopulatie van Europa voorkomt. Natuurlijk is de keuze in de eerste plaats afhankelijk van de streek en het aanbod aan prooidiersoorten. Vlak bij de bewoonde wereld en vooral rond de boerendorpjes worden veel schapen en geiten gehouden. Dank zij de waakhonden, die ook hier de kuddes tegen wolven beschermen, zijn de verliezen niet bijzonder groot. De wolven voeden zich daar met kleine zoogdieren als ratten, muizen, hazen en een enkele hond of kat, en niet te vergeten huisafval. Daarnaast eten wolven er bij gelegenheid ook vruchten. In de weinig bevolkte berggebieden leven de wolven voornamelijk van in het wild levende hoefdieren, zoals edelhert, ree en wild zwijn. De minst snelle dieren, zoals kalveren, biggen en zieke en oude exemplaren, zijn de eersten die worden gegrepen. Zo houdt de wolf de prooidierpopulatie gezond. In Roemenië heb ik gezien dat hertenroedels zich regelmatig verplaatsen van het ene naar het andere dal als gevolg van wolvenaanvallen. Dat is goed voor de herten en bovendien voorkomt het veel schade aan de vegetatie, omdat de herten niet lang op één plek blijven.

Roodkapje Natuurlijk dringt zich de vraag op of wolven in ons land geïntroduceerd moeten worden. Daarop is maar één goed antwoord mogelijk: nee! In de eerste plaats is het zo dat welk dier men ook uitzet, deze zelden op de door ons bepaalde uitzetplek blijft. Het dier komt immers in

Foto Rollin Vertinde

een voor hem totaal vreemde omgeving en gaat op zoek naar iets vertrouwds. Dat vindt hij niet, maar na veel omzwervingen zal hij uiteindelijk wel een plekje vinden waar voldoende rust, dekking en voedsel is. Maar willen wij hem daar dan wel hebben? Mede door dit zwerven maakt het uitgezette dier een grote kans in een land als het onze met al zijn infrastructuur om aan- of doodgereden te worden of te verdrinken. Daarnaast kunnen uitgezette wolven in ons land geen contact maken met andere soortgenoten. Ze blijven geïsoleerd, hetgeen inteelt met zich meebrengt. Dit mogen wij deze prachtige en intelligente dieren niet aandoen. Wanneer je wolven kent zeg je: laat ze maar uit zich zelf komen om dan hun eigen weg te vinden. Wij hebben hier niet de ruimte zoals in het Amerikaanse Yellowstone Park, waar uitzetten nog mogelijk was.

Gelukkig nemen de aantallen, mede dank zij het feit dat de wolf bijna overal is beschermd, in Europa weer toe. Vanuit Polen breidt de wolf zich recentelijk langzaam uit over Duitsland. Voorlopig is er geen zicht op dat deze wolven onze grens zullen passeren: er zijn teveel barrières in de vorm van bebouwing, wegen en rivieren. Maar toch is het niet ondenkbaar dat een enkele wolf op een van zijn zwerftochten ons land

zal bezoeken. De vraag doet zich dan voor of de wolf hier met open armen ontvangen zal worden. Ik denk zelf van niet. Teveel mensen zijn hier bang voor de aanwezigheid van een groot roofdier. Daarbij speelt het "Roodkapje-syndroom" natuurlijk een rol: de angst om te worden aangevallen, waarbij conform de verhalen en anekdotes vooral kinderen het zouden moeten ontgelden. Voorts zal menige veehouder vrezen dat de wolf het op zijn vee gemunt zal hebben.

Waakhonden

Kunnen wij zo'n vermeende dreiging afdoen met waakhonden, zoals in landen waar men grotere kuddes schapen en geiten heeft? Incidenteel lukt dat wel, maar niet in alle omstandigheden. Goede voorlichting en onderzoek zullen moeten bijdragen tot het vinden van een juiste modus om weer samen met wolven binnen onze landsgrenzen te kunnen leven. Ook het probleem van hondsdoelheid is geen argument meer, want dat kunnen wij tegenwoordig aardig bestrijden. Angst voor wolven hoeft men dus beslist niet te hebben. Wanneer je je ten opzichte van de wolf juist weet te gedragen is er geen vuiltje aan de lucht. En dan nu maar wachten op die eerste wolf die de oversteek vanuit Duitsland waagt.

Wordt de wolf met open armen ontvangen?

Situatie in België In Vlaanderen werd de laatste wolf in 1868 in Merksplas (nabij Turnhout) geschoten (bron: Tack, G., P. Van Den Bremt & M. Hermy, 1993. Bossen van Vlaanderen. Wielewaaltje 7: 159-176.), in Wallonië viel het laatste schot in 1897 in Érezée (Libois, 2006).

Duitse wolven uit Polen Uit DNA-analyse afkomstig uit darmcellen in de uitwerpselen van wolven uit Saksen en Brandenburg is komen vast te staan dat deze dieren afstammen van Poolse wolven en wilde wolven betreffen. Er is dus geen sprake van kruisingen tussen wolven en honden, of van uitgezette dieren, zoals eerder wel werd verondersteld.

Bron: www.nabu.de

Verder lezen?

Flaton, G. Th., 1989. Limburgs laatste wolf 1845 of toch 1869? Natuurhistorisch Maandblad 78(10): 167-168.

Okarma, H. 2000., De Wolf. Europese Wildernis. Deel 1. (Nederlandse bewerking: J.L. van Haften & E. van Uchelen). Uitgeverij De Kei, Amersfoort.

Libois, R., 2006. Les mammifères non volants de la Région Wallonne: tendances des populations. Université de Liège, Liège.

Vos Yolanda met haar zenderhalsband, net voor het loslaten. In het bovenste deel zit de GPS-module, die vrij 'zicht' op de hemel moet hebben. Foto Nico Dekker.

Gezenderde vos in het Ilperveld

Een vos met een tomtometje

Ook in het onderzoek aan zoogdieren schrijdt de techniek voort. Bekend zijn de zenders, waarmee al sinds zo'n veertig jaar allerlei dieren worden uitgerust. Aan de hand van de signalen die zulke zenders uitzenden, kan de plaats van het dier worden bepaald. Sinds een jaar of twintig zijn er ook satellietzenders. Daar hoeven onderzoekers niet zelf achteraan, want een satelliet peilt hun positie. Dat is vooral handig voor soorten die zich over grote afstanden verplaatsen, zoals trekvogels of ijsberen. Sinds kort zijn er ook zenders die hun eigen positie bepalen, door middel van het Global Positioning System (GPS). In het Ilperveld ten noorden van Amsterdam liep afgelopen jaar een vos rond met zo'n GPS-zender.

Jaap Mulder

GPS-zenders hebben het grote voordeel dat ze erg nauwkeurig zijn. Vaak is het mogelijk om met een foutmarge van slechts enkele meters te bepalen waar het dier zich bevindt. Een ander groot voordeel is dat de onderzoeker dan 's nachts rustig kan slapen. Een nadeel was wel dat het

systeem nog veel stroom vergde. Tot voor kort was het gebruik daarom alleen mogelijk bij grote dieren, die flinke batterijen konden meedragen. Maar intussen is ook deze techniek verder ontwikkeld. Zo kon in een proefproject in het Ilperveld in de zomer van 2007 een vos worden uitgerust

met een GPS-halsband, in feite een tomtometje. De betreffende vrouwtjesvos werd Yolanda genoemd, naar de vrouw van één van de terreinmedewerkers. Behalve de GPS-module bovenop de halsband, zat er een gewone peilzender onderaan de halsband. Het geheel woog 200 gram, on-

geveer het maximum gewicht dat je aan een vos van 4,6 kilo (het gewicht van Yolanda) kunt hangen zonder dat die er last van heeft. Ze was, gezien de slijtage van haar gebit, in 2006 geboren. In 2007 had ze geen jongen gehad.

Het doel van dit onderzoekje was om te experimenteren met zulke GPS-zenders in weidevogelgebieden, met het oog op een uitgebreider onderzoek elders. Onderzoeksvragen hierbij waren: hoe lang gaan deze zenders mee, welk peil-interval moet worden gehanteerd om een voldoende nauwkeurige weergave van de gelopen routes te verkrijgen, hoeveel procent van de peilingen lukken, enzovoort. Wat dat laatste betreft, omdat de vos nauwelijks onder objecten of in de grond kon wegkruipen, en er geen bladerdek van bomen aanwezig was, lukten meer dan 90 procent van de peilingen. In onderzoek aan andere dieren in afwisselend landschap is dat vaak slechts 30 tot 60 procent. De GPS-techniek is dus geknipt voor open landschappen.

Eilanden Yolanda's zender was zo geprogrammeerd dat hij de ene nacht zijn eigen positie elk uur bepaalde, de volgende nacht om de twaalf minuten, daarna weer een nacht om het uur. Op deze manier kon Yolanda ongeveer twee en een halve maand zeer nauwkeurig gevolgd worden zonder dat het nodig was om haar echt in het veld te volgen, en dus ook zonder eventuele verstoring door de onderzoekers. Dat was in dit geval ook wel prettig, omdat het Ilperveld zeer nat is. Het bestaat uit eilanden met beweide grasland, rietland of rietkragen en er zijn stukken moerasheide te vinden. Een vos moet in zo'n landschap vaak zwemmen om ergens te kunnen komen.

Zwemmen Al snel bleek dat deze vos een vast activiteitsgebied had, midden in het Ilperveld. Het is een open gebied, zonder bomen of struiken en ook is er geen enkele mogelijkheid om een hol te graven.

Yolanda sliep dus altijd bovengronds, in een leger onder braamstruiken, half omgevallen oud riet of dikke pollen pitrus of pijpestro. De kern van haar leefgebied was in 2007 een 28 hectare groot samenhangend stuk terrein waar ze overal kon komen zonder te hoeven zwemmen. Bijna 70 procent van de nachten bleef ze uitsluitend in dat gedeelte actief. Een voorbeeld van een hele nacht activiteit geeft kaart 1. Waarschijnlijk leefde ze daar vooral van noordse woelmuizen, afgewisseld met wat vogels (zoals eenden en meerkoeten) en een haas.

Ongeveer één op de vier nachten ondernam ze een tochtje naar het noorden of noordwesten. Daarbij moest ze minstens twee vaarten overzwemmen; daarna was weer een groot aantal percelen met elkaar verbonden via een recent aangelegd pad met dammen en bruggen. Kaart 2 toont de nacht van 9 op 10 augustus waarin ze zo'n wandeling inclusief zwemtochtjes maakte. Een enkele keer ging ze een stukje richting zuid of zuidwest.

Terugvangen Om iets meer te kunnen zeggen over het effect van een langer of korter interval tussen de peilingen, besloten we nog een tweede zender uit te proberen, nu met een peil-interval van slechts 6 minuten. Dat levert dus tweemaal zoveel peilingen op. De GPS-module van de eerste zender was uitgewerkt, maar de gewone peilzender werkte nog. We konden Yolanda dus nog met de hand peilen, en wisten elke dag waar ze sliep. Ze gebruikte afwisselend een stuk of tien dagrustplaatsen. Om haar te vangen grepen we terug op een beproefde methode: een

Gegevens verzamelen

De gegevens die de zender van Yolanda verzamelde, werden in het geheugen van de zender opgeslagen. Maar hoe krijg je ze eruit en in je computer? Bij GPS-zenders zijn daar verschillende systemen voor. Het kan bijvoorbeeld per mobiele telefoon (de zender belt jouw computer op) of satelliet, of je haalt de gegevens er pas uit als je de zender weer in handen hebt. In het geval van Yolanda konden de gegevens verkregen worden via een bluetooth-verbinding (een radiofrequentie) tussen zender en laptop. Op vaste tijdstippen probeert de zender zo'n verbinding tot stand te brengen. Als je dan met je laptop en speciale antenne klaar zit in de buurt van het slapende dier, dan rollen opeens de gegevens over het scherm.

Enkele voorbeelden van GPS-zenders bij dieren: <http://www.vogelbescherming.nl/content.aspx?cid=3035>

http://www.nationalpark-bayerischer-wald.de/detail/forschung/fachgebiete/wildbiologie/luchstelemetrie/luchstelemetrie_englisch.htm

<http://fwp.mt.gov/mtoutdoors/html/articles/2007/GPStracking.htm>

Links: De drijvers aan het werk, de spanning stijgt. Foto Arie-Jan Mulder.

Rechts: Hans Frederiks, vossenveteraan uit het onderzoek in de duinen, heeft vos Yolanda stevig in zijn knuisten, onder toezicht van de camera van Musch & Tinbergen. Foto Eric Thomasen.

Onder: Worp van vos Yolanda: acht jongen van enkele dagen oud, in een leger tussen riet en zegges. Foto Jaap Mulder.

drijfjacht met staande hazennetten. 's Ochtends werd met een paar man in alle stilte een fuik van netten opgezet, en 's middags joegen we haar daar met een groep vrijwilligers in. Dat was echter makkelijker gezegd dan gedaan! De eerste keer 'sloeg ze terug' en liep ze dwars door de linie van drijvers de andere kant op waar geen netten stonden. De tweede keer liep ze al weg toen we nog bezig waren de netten op te stellen. Maar de derde keer, op 11 december 2007, ging alles goed en hadden we haar te pakken. Ze was ondanks de zender bijna een halve kilo zwaarder geworden sinds juli.

Toch watervrees Nu kreeg Yolanda dus een zender die zichzelf 's nachts elke zes minuten peilde. Niet elke nacht, maar om en om. Er begon een interessante periode, want kort na haar terugvangst ging

het vriezen en verscheen er een laag ijs op de meeste sloten. Direct veranderde haar gedrag, ze ging veel grotere tochten maken. In sommige nachten liep ze wel 20 kilometer. Daarbij ging ze naar plekken waar ze eerder nooit geweest was sinds ze een zender droeg. Zo bezocht ze enkele keren de omgeving van de dorpen Landsmeer en Den IJp aan de westrand van het IJperveld (kaart 3). Toen het ijs verdween, verdween ook haar zwerflust. Daarmee wordt duidelijk dat in elk geval voor deze vos het water toch een zekere barrière vormde. Zodra er ijs was ging ze overal heen, maar in haar dagelijks leven koos ze er voor zo weinig mogelijk te zwemmen. Dit gedrag lijkt niet op het typische territoriaal gedrag van vossen, waarbij ze (vrijwel) altijd binnen bepaalde grenzen actief zijn. Het bijzondere in dit gebied is dat Yolanda in dit gebied vrijwel zonder sociale context leefde, omdat vanwege de weide- en moerasvogels (onder andere grutto, roerdomp, bruine kiekendief) geprobeerd wordt het gebied vossenvrij te houden. Alleen de zendervos werd gespaard. Voor dat doel kreeg de faunabeheerder de beschikking over een peilontvanger.

Een worp jongen Ondanks de bestrijding van vossen in dit gebied was het Yolanda blijkbaar toch gelukt om contact te maken met een mannetje. Begin april wierp ze maar liefst acht jongen in een leger in dichte vegetatie. Helaas stierf ze twee weken later als gevolg van bijtwenden, waarschijnlijk toegebracht door een andere vos. De jongen verdwenen spoor-

loos. Hier wreekte zich mogelijk het gebrek aan sociale structuur. Opvallend was dat Yolanda de laatste weken van haar dracht helemaal niet zwom.

Toepassing Het is de bedoeling om een tamelijk grootschalig onderzoek te gaan doen naar vossen en hun beheer in weidevogelgebieden, onder andere met behulp van GPS-zenders. Nu het mogelijk blijkt om in dit soort open landschappen de looproutes van vossen heel nauwkeurig vast te leggen, met exacte tijdstippen erbij, is het ook mogelijk om een verband te leggen met het verdwijnen van weide- en moerasvogelnesten in bepaalde nachten. Vooral als tegelijkertijd een flink aantal nesten wordt voorzien van temperatuurgevoelige data-loggers, is het precieze tijdstip bekend waarop de vogels hun nest verlaten. Dan kan zelfs worden nagegaan op welke afstand van de vos ze dat doen, ook als het nest niet gepreedeerd (berooft) is.

Bovendien wordt in zulk onderzoek duidelijk wat de belangrijkste plekken zijn voor vossen in een relatief kaal weidevogel-landschap. En dat biedt weer aanknopingspunten voor het beheer. Want er zullen minder vossen in een gebied zijn wanneer zoveel mogelijk van zulke 'sleutelplekken' worden verwijderd. Voor de beheerders van het IJperveld heeft deze proef al een schat aan gegevens opgeleverd, die mede sturend zullen zijn bij afwegingen over inrichting en beheer.

Jaap Mulder
Bureau Mulder-natuurlijk
www.mulder-natuurlijk.nl

Woord van dank

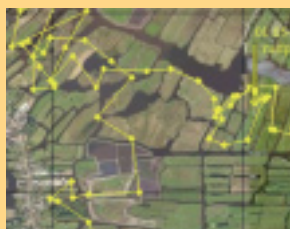
Dit onderzoek was onmogelijk geweest zonder de toestemming, intensieve medewerking en praktische ondersteuning van Landschap Noord-Holland, de beheerder van het IJperveld. Daarvoor dank aan Niels Hogeweg, Nico Dekker en vele andere medewerkers en vrijwilligers. Ook de onmisbare en dagelijkse hulp van Paul Wals werd zeer gewaardeerd! De kosten werden gedragen door de Provincie Noord-Holland en het Faunafonds.

Kaart 1 Loopactiviteit van vos Yolanda in de nacht van 3 op 4 augustus 2007. In bijna 70% van de nachten tussen juli en oktober speelde al haar activiteit zich op dit beperkte terrein af. De dunne zwart lijnen vormen het km-raster van Nederland.

Kaart 2 Route van vos Yolanda in de nacht van 9 op 10 augustus 2007. Peilingen om de 12 minuten. Plekken waar ze een vaart over moest zwemmen zijn met een blauw cirkeltje aangegeven. Hier en daar zijn tijden (zomertijd) aangegeven bij peilpunten.

Kaart 3 Looproute van vos Yolanda in de nacht van 25 op 26 december 2007, toen er op alle smallere wateren ijs lag. Peilingen om de 6 minuten. Toen de zender om 20:00 uur aan ging, liep ze al actief rond (onderin de kaart).

Interview met natuurvernieuwer Wouter Helmer

“Wolven, lynxen en elanden horen thuis in Nederland”

Wouter Helmer, directeur van ARK Natuurontwikkeling, won dit jaar de prestigieuze Edgar Donckerprijs voor Natuurbeheer. Met het aan de prijs verbonden geldbedrag wil hij aandacht vragen voor de terugkeer van lynx en wolf in Nederland. Niet door ze uit te zetten maar door natuurgebieden met elkaar te verbinden zodat ze vanzelf komen. Eerder was hij een van de initiatiefnemers van succesvolle herintroducties van bevers, wisenten en wilde paarden. Maar hij heeft nog meer in petto. Als het aan hem ligt lopen er straks voor het eerst sinds de Middeleeuwen weer elanden in Nederland.

Door Eric van Kaathoven

Wat is je favoriete zoogdier?

Ree en vos, dat zijn echt verschrikkelijk mooie dieren. Gelukkig zie je ze ook steeds meer tegenwoordig. En elke ontmoeting blijft bijzonder. Zeker als je ze vergelijkt met bijvoorbeeld het edelhert, daarvan kloppen de verhoudingen niet zo voor mijn gevoel. Vossen en reeën zijn alerte, elegante beesten. Heel anders ook dan de das. Dat zijn maar rare sukkels. Iedereen die wel eens bijna door een das omver is gelopen kan dat beamen.

Niet de vleermuizen? Je was in de jaren zeventig en tachtig een van de pioniers van het vleermuisonderzoek in Nederland.

Dat klopt. Toen stond mijn hele sociale leven stil. 's Nachts met de toen nog beginnende techniek van 'batdetectors' luisteren naar vleermuizen. Vliegroutes terugvolgen naar de kolonieplaatsen en dan de volgende avond uitvliegers vangen om te kijken welke soort het was. Zo brachten we in kaart welke soort welk geluid maakt en hoe vleermuizen het landschap gebruiken.

Maar ik heb ze nooit echt in het hart gesloten. Natuurlijk was er de opwindende van het ontdekken van nieuwe soorten voor Nederland, maar dat is meer de fascinatie voor het bijzondere. Toen het pionieren er een beetje af was en er een uitstekend netwerk van vrijwilligers kwam, ben ik ermee gestopt. Al die nachten vleermuisonderzoek hebben me trouwens wel op het idee gebracht dat het heel anders moest met de natuurbescherming in Nederland. Eind jaren tachtig heb ik toen met vrien-

Eland. Foto Rollin Verlinde

Landtong van Rozenburg, nieuwe natuur in de Rotterdamse Haven, begraasd door Schotse Hooglanders; foto Leo Linnartz/ARK

den de stichting Ark opgericht. Een stichting die moest zorgen voor meer ruimte voor natuur in Nederland, spontane natuur, die bovendien volledig vrij toegankelijk voor mensen zou moeten zijn.

Wat hebben die vleermuizen daarmee te maken?

Als je, zoals ik vanwege de vleermuizen, veel 's nachts in de natuur bent dan merk je dat je volledig opgenomen wordt in die natuur. Je wordt onderdeel van een overweldigende wereld. Dat staat haaks op de gedachte die toen heerste in de natuurbescherming dat natuur kwetsbaar en fragiel is en beschermd moet worden tegen de mensen. Ik heb daar veel over nagedacht in de nachtelijke uren. Mijn gedachten heb ik op papier gezet in het essay 'Filosofie van de Nacht'. Daarin is de nacht de spiegel voor de dag. Tijdens de nacht kun je als mens volledig opgaan in de natuur maar de 'natuurbescherming van de dag' – we

praten over de jaren tachtig – joeg de mensen eruit. Dat moest anders. De natuur is helemaal niet kwetsbaar en de mensen hoeft je geen schuldcomplex aan te praten. Natuur is heel iets anders dan een historisch landschap. En natuur beschermen is dus iets heel anders dan een museum runnen.

Nu win je met al dat werk en de plannen voor de toekomst zelfs prijzen. Maar hoe was dat in het begin?

Wat wij deden sloeg als een bom in, in de toch wel erg conservatieve wereld van de natuurbeschermers. Wij deden alles waar de traditionele natuurbeschermers op tegen waren en nog met succes ook. De proefprojecten om de natuur de vrijheid te geven volgden elkaar snel op: er verschenen voor het eerst stromende nevengeulen langs de Waal, nieuwe grindbanken langs de Grensmaas, stuivende rivierduinen in de Gelderse Poort

en overal vrij levende kuddes runderen en koniks paarden. Er kwamen herintroductions van bevers, herten en wisenten. Met groot succes, maar allemaal konden ze in het begin ook op stevig verzet rekenen. Zo vreesde men dat bevers voor grote landbouwschade zouden zorgen. Dat is nauwelijks tot niet gebeurd. Wel beginnen ze in Limburg nu beekjes af te dammen maar daar zijn weer goede afspraken met de waterschappen en grondeigenaren over gemaakt. Dat de Nederlandse natuur te klein zou zijn voor deze soorten is echt onzin gebleken.

Op de linkerpagina: Luchtfoto Millingerwaard, in 20 jaar tijd veranderd van agrarisch gebied naar bijna natuurgebied. Foto Twan Teunissen/ARK

Hiernaast: Wouter Helmer boven op een dam van een bever in de Letse rivier de Sventaja. Foto: ARK Natuurontwikkeling

Hoe kregen jullie dat voor elkaar?

We hadden naast de stichting ook een commercieel adviesbureau, Stroming, waarvan de winst naar de stichting ARK ging. We zochten voor 't eerst ook steun bij wat sommigen toen nog als vijanden van de natuurbescherming zagen: Rijkswaterstaat, ontgronders en drinkwaterbedrijven. Naast de recreatiesector prima bondgenoten om nieuwe, vrije natuur te ontwikkelen. En ten slotte was de steun van een grote organisatie, het Wereld Natuur Fonds (WNF) van groot belang. In 1992 was er een grote wereldwijde conferentie in Rio over duurzame ontwikkeling en het behoud van biodiversiteit. Daar zeiden de arme landen dat de rijke landen boter op hun hoofd hadden. Ze pleitten voor het behoud van tropische regenwouden maar hoe stond het eigenlijk met hun eigen ongerepte natuur? Waar is het Nederlandse oerbos

'Zonder grote roofdieren hebben we een geamputeerd ecosysteem.'

gebleven? Iemand als Ed Nijpels, toen de voorzitter van het WNF, wilde daar iets tegenover stellen. Het WNF kwam onder andere met een groot plan 'Levende Rivieren' om de natuur in Nederland terug te brengen rond de grote rivieren. De resultaten hiervan zie je nu terug bijvoorbeeld in de Gelderse Poort en de Bieschbos.

Betekent het succes van deze nieuwe natuur het failliet van de meer traditionele natuurbescherming?

Vroeger, toen we ons nog aan het invechten waren, had ik daar misschien wel 'ja' op gezegd. Maar nu denk ik dat voor beide aanpakken ruimte is. Ik kan ook enorm genieten van het cultuurlandschap in bijvoorbeeld het stroomgebied van de Drentse Aa of Zuid Limburg. Natuurbehoud en natuurontwikkeling kunnen prima naast elkaar bestaan. Ik blijf wel moeite houden met de klaagcultuur bij veel na-

tuurbeschermers. Verdwijnt er een soort dan staan ze (terecht) op hun achterste benen maar als je een soort wil - en wet- telijk ook mag - terugbrengen, dan zijn de reacties vaak nog feller. Alsof we iedere verandering moeten tegengaan, ook als het een verbetering is. Onze extra aandacht voor grote, spectaculaire soorten, heeft natuurlijk ook een psychologische achtergrond. Grote aabare dieren die recht in de lens van de fotograaf kijken, maken onder het grote publiek veel meer enthousiasme los voor de natuur. Dat zijn de ware ambassadeurs. Mensen willen graag in gebieden als de Gelderse Poort wandelen zelfs al zien ze zelf nooit een bever. Het gaat er erg goed met de recreatie en ook met de natuur. Want hoe rijker het soor- tenspectrum aan grazers, des te rij- ker ook de overige natuur.

Andere begrazing, gedrag,

Wouter Helmer werd 1960 in Nijmegen geboren. Hij studeerde biologie aan de Universiteit in zijn geboortestad, was vleermuisonderzoeker, free- lance journalist, auteur van diverse natuurboe- ken en in 1989 richtte hij met twee vrienden het adviesbureau Strooming op en de stichting ARK (later 'ARK Natuurontwikkeling'). Hij maakte na- tuurontwikkelingsplannen voor de Gelderse Poort, het Geuldal, de Grensmaas, het IJmeer en meer dan 75 nieuwe natuurgebieden en herin- trodeerde bevers in Limburg, edelherten in het Kempenbroek en wisenten in de Kennemer- duinen. ARK 'bouwde' grote kuddes in het wild levende paarden en runderen en ondersteunt buitenlandse natuurorganisaties met de levering van paarden en runderen uit een kuddefonds (ontwikkelde een inheems runderras (Rode Geus) specifiek voor de begrazing van het Ne- derlandse rivierengebied). Wouter Helmer woont met zijn gezin en vier andere gezinnen op het landgoed Nieuwland tussen Nijmegen en Groesbeek. Zij beheren een gemeenschappelijk natuurgebied van 13 hectare.

versprei- ding zorgen daar- voor. Negentig procent van de flora en fauna heeft een relatie met herbivorie. Zonder grote planteneters hebben we een geamputeerd ecosysteem. En zonder grote roofdieren eigenlijk ook.

Nog grootse plannen op dit gebied?

De wilde kat is al terug, de lynx en de wolf komen er binnen vijf jaar aan. In Limburg wordt de lynx de laatste jaren al zo nu en dan waargenomen al worden die waarne- mingen niet door iedereen erkend. En de wolven zijn vanuit Polen nu al bij Bremen terecht gekomen. Het plan 'missing lynx' gaat over het voorbereiden van de natuur en de mensen op de komst van deze grote roofdieren. Uiteindelijk moeten ze van Limburg en de Gelderse Poort via de Veluwe helemaal door kunnen naar de Oost-

vaardersplassen en de Utrechtse heuvel- rug. Daarvoor moeten wel nog een aantal verbindende schakels gemaakt worden bij- voorbeeld over de A67 bij Venlo.

En de eland? Je hebt ook plannen die terug te laten keren?

Tot in de Middeleeuwen kwamen hier elan- den voor. Ik pleit voor hun terugkeer in de Biesbos. Met straks zo'n 13.000 hectaren is dat gebied groot genoeg. Mensen den- ken veel te snel dat er in Nederland geen ruimte is, maar voor spontane natuur is er juist steeds meer ruimte. De tijd dat we ie- dere vierkante meter voor onze voedsel- voorziening moesten bewerken is voorbij. De verstedelijking van Nederland doet aan de andere kant de vraag naar vrij toegankelijke natuur groeien, ten koste van mono- functioneel landbouwge- bied. Als de prijs daarvoor is dat we niet langer de derde voedselexporteur ter wereld zijn, dan is dat maar zo. Overi- gens zal bij het uit- zetten van elanden de bekende kritiek ongetwijfeld weer losbarsten. Maar we zullen het in goed overleg doen en volgens de internati- nale spelregels voor herintroducties, dus dat zal een vergunning niet in de weg staan. En straks komen er vanwege die elanden wel honderdduizend mensen extra naar de Biesbos; een nieuwe generatie natuurbe- schermers!

Wat zou Zoogdierverseniging VZZ moeten doen?

Ik zou graag samen met de Zoogdierverseniging een aantal dingen onderzoeken. Hoeveel schapen worden er op dit moment doodgebeten door honden bijvoorbeeld. Want uit het buitenland weten we dat dat overal gebeurt behalve in die gebieden waar de wolf terug is. Dus dan is een soort nulmeting wel van belang. En ik zou graag enkele lynxen die al in de Voerstreek zitten, zenderen om te kijken hoe die beesten in het grensgebied met Limburg leven en welke barrières ze daar tegen komen. Op andere terreinen werken we trouwens al samen, zoals met de monitoring van be- vers.

Lynx. H. Polling

Missing Lynx

Wouter Helmer won op 24 juni 2008 de Edgar Donckerprijs voor Natuurbeheer. Het prij- zengeld van 150.000 euro wil hij grotendeels besteden aan het plan Missing Lynx, een plan om Nederland klaar te maken voor de terug- keer van lynx en wolf. De gedachte is om na- tuurgebieden met elkaar te verbinden en oplossingen te zoeken voor obstakels zoals wegen en intensief landbouwgebied. Door voor verbindende schakels te zorgen, kun- nen deze grote roofdieren de komende jaren uit eigen beweging terug naar Nederland komen. Vanuit Limburg en de Gelderse Poort kunnen ze dan via de Veluwe zelfs doortrek- ken naar de Oostvaardersplassen en de Utrechtse heuvelrug. De grote roofdieren zijn de nog ontbrekende schakels in een vol- waardig ecosysteem.

Verder lezen?

- www.ark.eu
- www.dooddoetleven.nl, over laten liggen van kadavers in de natuur, nu nog een bijzonder- heid maar straks de normaalste zaak van de wereld volgens Wouter Helmer: 'ooit klaagden mensen ook over dood hout in het bos!'

Boommarter. Foto Rollin Verlinde

Boommarters maken oversteek

Gooise boommarters ondergronds

Op twee plaatsen in het Gooi is voortplanting van de boommarter geconstateerd.

Op een daarvan, in het Spanderswoud, gaat het daarbij om een ondergronds marterhol.

Dit is zeer bijzonder. Oud-voorzitter van de Werkgroep Boommarter Nederland,

Henri Wijsman, doet verslag van zijn bevindingen.

Henri Wijsman

De Utrechtse Heuvelrug, waar tal van boommarters huizen, eindigt in het Gooi. Boommarters plegen zich al jaren voort te planten in het Cronebos ten zuidoosten van Hilversum, waar het aantal holle bomen beperkt is. Sinds 1994 gaat het daar om twee zich na elkaar voortplantende vrouwtjes (moertjes) die vermoedelijk niet verwant zijn, omdat na het overrijden van de eerste in 1998, het 3,5 jaar duurde voor het bos weer bewoond was. De kolonisatie verliep kennelijk moeizaam. Er waren in die tijd ook weinig aanwijzingen voor de aanwezigheid van

boommarters in het bos aan de Utrechtse kant van de grens. Ook op het landgoed Eindegooi werden nadat een dier overreden was, op één zichtwaarneming na, geen boommarters meer waargenomen. Dit ondanks dat er daar regelmatig naar boommarters gespeurd is.

Barrière De bebouwing van Hilversum is een grote barrière voor verder kolonisatie van het Gooi. Toch werden er sinds 1974 regelmatig boommarters gesignaleerd op landgoed Bantam en in het Spanderswoud ten noordoosten van Hilversum. Dit is trou-

wens een interessant bos. In 1980 heeft men geprobeerd om in één grote operatie een saai gemeentelijk productiebos te veranderen in een oerwoudachtige jungle. Een groot aantal bomen is omgetrokken en heeft men daarna laten liggen. Na 1997 werden in dit gehele gebied enige jaren geen boommarters meer waargenomen. Tot er in 2005 weer een gemeld werd en wel tegelijkertijd door verscheidene waarnemers onafhankelijk van elkaar. Ook hier was dus kennelijk sprake van een 'marterloze' periode.

Figuur 1
De boomarterterritoria in het Gooi.

Nu is er echter een nieuwe fenomeen opgetreden: boommarters in de veengebieden ten westen van het Gooi. Die moeten daar dan wel haast via het Gooi gekomen zijn.

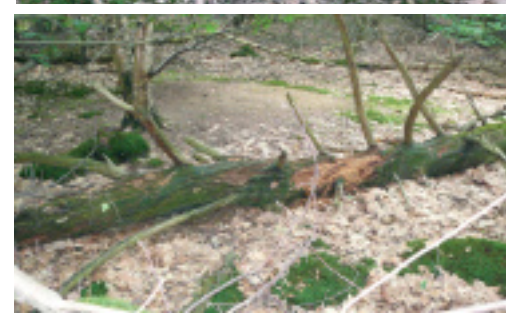
Ook zijn er slachtoffers onder de boommarters gevallen in het verkeer (zie Tabel 1) en er is een reeks betrouwbare zichtwaarnemingen. De waarnemingen worden verder nog versterkt door vondsten van uitwerpselen. Als die gevonden worden in de vorm van een latrine in de kroon van een boom (zie figuur 1) of als resten daarvan onder de boom, dan betekent zo'n vondst vrijwel zeker dat er een boommarter is. Bij een geïsoleerd uitwerpsel moet dat eerst nog eens kritisch bekeken worden. De vondst van een eerstejaars wijfje in 's-Graveland, op een leeftijd waarop zij nog in het territorium van haar moeder geduld wordt, wees al wel op de aanwezigheid van boommarters ten westen van het Gooi. In de winter van 2007 op 2008 werden weer sporen gevonden na een periode van rust (mogelijke afwezigheid?) en ook een kleine latrine bij één van de zeldzame, door een zwarte specht hol gemaakte bomen.

Konijnenhol In juni 2008 viel mijn oog op drie opvallende konijnenholen in het Spanderswoud. Het drietal had namelijk een brede waaier (doorsnee 2,5 meter) en de grond was zo hard en plat als een fiets-

pad (zie foto 2). Kennelijk zit er ter plekke wat leem in de grond. Om de leemplekken heen groeide haarmos en tussen het haarmos, aan beide zijden van de hoofdwaai, lagen tientallen uitwerpselen van een marterachtige en ook veel afgebeten veren. Het lag voor de hand hierbij te denken aan bewoning door vos of bunzing. Maar de ingang van het konijnenhol was slechts 16 bij 36 centimeter groot. De bovenkant van deze ingang werd gevormd door een wortel. Dus een volwassen vos zou het zeer moeilijk hebben om er in te komen, laat staan geregeld in en uit te moeten gaan. De vele uitwerpselen, wezen op gebruik gedurende zeker wel een week of twee. In het hol hing verder geen vossengeur. Aan geen enkel van de wat verser ogende uitwerpselen zat vossengeur. Waarschijnlijk geen vos dus.

De uitwerpselen leken trouwens meer van het marter-type. Een bunzing misschien? Van de uitwerpselen waren er vele die vrij klein waren en als zodanig wel bij een bunzing zouden hebben gepast, maar er zat

Van boven naar beneden: afgebeten veren van een raaf, de ingang van het hol, de harde lemen waaier voor het hol en loopsporen (sleetplek) op een vermolmde boomstronk. Foto's Henri Wijsman.

ook een aantal grote tussen. En onder de prooiresten, vielen vooral enige enorme veren van een volwassen raaf op en verder lag er onder andere de loper van een haas. Dit zijn prooien die voor een bunzing te groot zijn. Mijn conclusie is dan ook dat het hier hoogstwaarschijnlijk ging om een ondergronds nest van een boomarter. Bewoning door een moertje met jongen zou een en ander verklaren. Het hol was kennelijk nog niet lang geleden verlaten, maar verse uitwerpselen, met eventueel de typi-

Naar aanleiding hiervan ging ik dus om mij heen kijken, en inderdaad! Op een van de dode verrotte sparren zoals ze in dit bos indertijd her en der zijn omgetrokken was een sleetplek te zien (zie foto) net op een plaats waar noch mensen noch reeën zouden kunnen komen vanwege de zijtakken. Dat moeten de jonge marters hebben gedaan en er lagen ook uitwerpselen. Buiten deze twee gevallen is van een speelplek, zoals wel bekend van dassen, nooit gehoord, anders dan dat de jongen wel

volgens huisde het moertje geregeld tussen een van deze drie plekken. Van de nauw verwante Amerikaanse boomarter is bekend dat jongen in een holle boom geboren worden en er blijven tot de leeftijd van ongeveer acht weken, waarna ze voor een veertiental dagen verhuisd worden naar een hol op grondniveau. In deze fase is de coördinatie der bewegingen bij de jongen immers nog te zwak en te risicovol voor klimpartijen in bomen. Op de leeftijd van 10 weken verblijven ze dan weer in de bomen. Bij de Europese boomarter is dit zeker niet de algemene regel.

Tabel 1

Dode boomarters (merendeels verkeersslachtoffers)*

tijd	plek	coördinaten	bijzonderheden
mrt 2005	A27	141/468	bij Cronebos
jun 2005	A1	142/475	t.h.v. Crailo
jul 2005	A27	140/465	t.h.v. Eindegooi
aug 2005	A1	142/474	bij Laren
aug 2006	A27	141/468	bij Cronebos
sep 2006	A1	142/475	t.h.v. Crailo
mei 2007	A1	140/478	t.h.v. Naarden
mrt 2008	's-Graveland	137/473	eerstejaars wijfje, gedood door vos.

* Niet al deze gevallen zijn geverifieerd, soms was het kadaver niet meer te vinden.

sche geur van de boomarter, lagen er niet meer bij.

Nader onderzoek In 1995 heeft Hans Kleef, naar hij mij schreef, waargenomen dat een boomartergezin met jongen van 10 weken oud zich ophield in een konijnenhol, ondergronds, op zo'n 1500 meter van het geboortenest. Kleef: "De betreffende boomarterfamilie heeft ruim een week in het konijnenhol (meerdere pijpen) gezeten. Er lag een grote hoeveelheid mest bij elkaar vlakbij een van de uitgangen en nabij een 'speelplaats' van de jongen, te zien aan verse en intensieve ontschorsingen van een aantal gestapelde dode takken. Buiten een paar afgebeten veren van een grote bonte specht waren er geen prooiresten zichtbaar. Bij observatie van achter een camouflagenet heb ik het moertje zien aankomen door de kraaiheide waarna ze in een van de vluchtpijpen verdween. Ze had geen prooi bij zich en de jongen heb ik die keer niet gezien. Bij de volgende observatiepoging twee dagen later bleek de familie al weer vertrokken te zijn."

rondom bomen hebben gespeeld. Omdat in het Spanderswoud in 2008 eerder al een (verlaten) latrineboom was gevonden op een afstand van 500 meter leek het er op dat het moertje daar eerst geworpen en gehuisd zou hebben en daarna met de jongen verhuisd was. Gelet op de hoeveelheid prooien was dit de nieuwe plek.

Zweden Afgezien van de waarneming van Hans Kleef is er slechts een enkele heel oude vermelding van jonge boomarters in een konijnen- of dassenhol, maar geen van de laatste vijftig jaar. Wel hebben boomarters op de kale Schotse en Ierse heiden hun nesten in holtes tussen grote stenen. In Nederland schijnen ze echter gewend te zijn aan holle bomen en eventueel zolders van huizen. Wel hebben boomarters van tijd tot tijd holen in de grond gebruikt als dagrustplaats. Uit Zweden meldt Ilse Storch hoe jonge boomarters geworpen waren in een ondergronds hol, hoe ze daarna werden opgevoed in een holle populier om toen ze 8 à 10 weken oud waren verhuisd te worden naar een spleet tussen de rotsen. Ver-

Conclusie Aan inmiddels elders in het Spanderswoud gevonden uitwerpselen die met grote zekerheid aan de boomarter kunnen worden toegeschreven, is te zien dat het dier grote delen van het terrein doorkruist heeft. Eén lag, bij wijze van visitekaartje, naast afgebeten oude veren van een bosuil. Mijn conclusie is dat in het Spanderswoud, dat arm is aan spechtenholen, een boomarter een ondergrondse woonplaats heeft betrokken voor haarzelf en enige jongen. Een tweede conclusie is dat de bewoning van het Gooi past in het beeld van uitbreiding van het areaal van de boomarter tot diep in de Vechtplassen, waar in 2006 op de weg van Hilversum naar Vreeland driemaal een boomarter is overreden, waaronder een wijfje dat lacteerde. Ook elders zien we op dit moment een uitbreiding van het areaal, ook naar plaatsen waar al vele jaren goed gezocht is, waarbij ondergrondse schuilplaatsen wellicht verklaren waarom er geen nesten werden gevonden.

Henri Wijsman is lid van de Werkgroep Boomarter Nederland van de Zoogdiervereniging VZZ, hjwwijsman@hetnet.nl

Verder lezen?

-Wijsman, H.J.W., 1996. Marters in en om het Gooi. De Wijde Blik 13 (2): 29-33.

-Wijsman, H.J.W., 2004. Boomarters in het Gooi en in Baarn 1995-2004. Marterpassen 11:27-31.

-Messemaker, R. & H.J.W. Wijsman, 2008. Boomarters in het veen. De Levende Natuur 109 (4): 155-157.

Foto Eric Thomassen

Impressie van een zomerkamp van de Veldwerkgroep

Zomer studiekamp in Roemenië

Dit jaar organiseerde de Veldwerkgroep van de Zoogdierverseniging VZZ van 29 juli tot en met 7 augustus een zoogdierstudie zomerkamp in de omgeving van Roşia in Transsylvanië, een bergachtige omgeving in het noordwesten van Roemenië. Roemenië kent een grote diversiteit aan landschappen, van uitgestrekt laagland tot indrukwekkende bergketens en veel meren. Ook bevinden zich hier de meest zuidelijke hoogvenen en montane meren van Europa. De combinatie van deze elementen zorgt voor een indrukwekkende biodiversiteit, ook in zoogdieren.

Kees Mostert, Eric Thomassen & Jeroen Willemsen

Samen met Abigel Szodoray-Paradi van de Romanian Bat Protection Association en Zsolt Hegyli van Green Transsylvania werd een geschikte verblijfplaats gevonden in Roşia, in de Munţii Pădurea Craiului, de voetheuvels van het Apuseni gebergte. Onze inzet was om in deze omgeving, die in beeld is als Natura 2000 gebied, zoogdieren in kaart te brengen. Voor de inventarisatie werd gebruik gemaakt van allerlei onderzoeksmateriaal, zoals inloopvallen en vangbekers voor muizen, bat-detectors en mistnetten voor vleermuizen. In navolging van vorig jaar zijn er op zes plaatsen cameravallen opgehangen om rondsluipende zoogdieren vast te leggen.

Transsylvanië Bij het organiseren van buitenlandse kampen combineert de Veldwerkgroep het nuttige met het aangename. Er wordt gezocht naar een locatie waar er grote behoefte is aan zoogdiergegevens. Veel gebieden blijken nog slecht onderzocht te zijn. En er is veel behoefte

aan gegevens over het voorkomen van vleermuizen vanwege de Europese Habitatrictlijn. De omgeving van Roşia is een gebied waar de Veldwerkgroep goede contacten heeft met Roemeense onderzoekers en waar bovendien een grote behoefte aan zoogdiergegevens bleek te bestaan. Voor de (Nederlandse) deelnemers levert een dergelijke inventarisatie vaak veel nieuwe kennis op over soorten die in Nederland zeldzaam zijn of ontbreken. In andere gevallen zijn de soorten niet zo verschillend van die in Nederland, maar verschillen habitat of verblijfplaats aanzienlijk.

Vleermuizen De omgeving van Roşia bleek rijk aan kleine grotten en verlaten mijnen te zijn. Dit bood allerlei mogelijkheden om onderzoek te doen met mistnetten (zie kader). Veel dieren komen, vooral in het najaar, dergelijke onderkomens inspecteren. Tijdens het kamp werd met behulp van mistnetten het voorkomen van

maar liefst 17 soorten vleermuizen vastgesteld, onder meer mopsvleermuis, Bechsteins vleermuis, bosvleermuis en Schreibers vleermuis. Ook werden enkele meervleermuizen gevangen, de meest zuidoostelijke vindplaatsen van deze soort in Europa.

Onderzoek met bat-detectors is tijdens het kamp minder frequent uitgevoerd. Veel soorten van de Myotis-familie zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden. Daarnaast leende de structuur van het landschap zich minder goed voor het inventariseren van vleermuizen met detectors.

Overdag werden allerlei kerkgebouwen en oude en/of leegstaande huizen en andere gebouwen geïnspecteerd en werd ook navraag gedaan bij bewoners. Op deze manier zijn zeven soorten vleermuizen vastgesteld. Van sommige soorten zijn kraamkolonies gevonden.

Kleine zoogdieren We hebben enige honderden inloopvallen uitgezet in ver-

Mistnetten Bij het mistnetten worden netten van heel dun materiaal gespannen op een lokatie waar je vleermuizen verwacht, in Roemenie kozen we hiervoor grottenopeningen. Vleermuizen kunnen de netten vaak wel degelijk waarnemen met hun echolokatie, maar vliegen op routine en verwachten geen net.

Bekkers methode Bij de “Bekkers methode” worden inloopvallen van het type Sherman op een plankje vastgezet en vervolgens met een lange stok die in een gat in het plankje klemt hoog in een boom gezet. Het is afgeleid van de Sloveense methode om slaapmuizen (dood) te vangen.

Overig Zoals gebruikelijk was er naast de zoogdierinventarisatie ook gelegenheid om andere dieren en planten te observeren. Zo werden er circa 90 vogelsoorten waargenomen. Soorten als middelste bonte en syrische bonte specht waren aanwezig, evenals tal van typische soorten van kleinschalig agrarisch gebied als kwartel, grauwe klauwier, roodborsttapuit en geelgors.

In een holte van een oude appelboom naast ons kampgebouw bleek een dwergooruil te broeden. Overdag was het dier regelmatig in zijn holte te bewonderen als een onbewogen stuk boomschors en iedere avond kwam het dier rakelings langs gevlogen met grote insecten in zijn snavel. We hebben 16 soorten amfibieën en reptielen genoteerd, en 60 soorten dagvlinders, 22 soorten libellen en 20 soorten sprinkhanen en krekels. De vegetatie vertoonde weinig overeenkomsten met die van West-Europa, maar desondanks werden tamelijk veel fraaie plantensoorten niet alleen gezien, maar ook herkend.

Al met al kunnen we terugkijken op een geslaagd zomerkamp, waarbij niet alleen veel zoogdiergegevens zijn verzameld en nieuwe ervaring is opgegaan maar ook een goede samenwerking tot stand is gekomen met de Roemeense zoogdieronderzoekers.

Kees Mostert, Eric Thomassen & Jeroen Willemsen, Veldwerkgroep Zoogdierverseniging VZZ, veldwerkgroep@vzz.nl

schillende biotopen rond het kampgebouw. Ook zijn er op beperktere schaal vangbekers ingegraven om het verschil in vangstresultaten te kunnen vergelijken. Omdat we ons in een voornamelijk kleinschalig agrarisch landschap bevonden, zijn de meeste vallen geplaatst in akkerranden, allerlei rand- en scheidingsvegetaties, langs smalle en bredere beken en in beukenbossen.

Er zijn tien soorten kleine zoogdieren gevangen, namelijk gewone bosspitsmuis, dwergspitsmuis, Millers waterspitsmuis, veldspitsmuis, rosse woelmuis, veldmuis, ondergrondse woelmuis, grote bosmuis, brandmuis en huismuis. Vooral de Millers waterspitsmuizen en brandmuizen zijn voor veel kampdeelnemers interessante soorten. Ook de vangst van de veldspitsmuis is opzienbarend, omdat de vorige vangst van deze soort op een buitenlands kamp meer dan twintig jaar geleden is.

aantal relmuizen, enkele hazelmuizen en grote bosmuizen gevangen.

Het bezoeken van oude huizen, schuren en gebouwen is niet alleen nuttig voor het vinden van verblijfplaatsen van vleermuizen maar ook voor het vinden van braakballen. Er zijn nieuwe locaties van Kerkuilen in de streek gevonden. Daar is een aantal forse partijen verzameld. De braakballen moeten op het moment van schrijven van dit artikel nog goeddeels geplouwd worden, maar er zijn al vondsten gedaan van verschillende soorten vleermuizen en relmuis.

Andere zoogdieren Zoeken langs de rivieren en beken in de ruime omgeving van de kamplocatie leerde ons dat de otter nog wijdverbreid voorkomt in dit deel van Roemenië. De cameravallen registreerden een aantal vossen, reeën en bosmuizen, en ook een oud boertje met een onderzoe-

Tabel 1

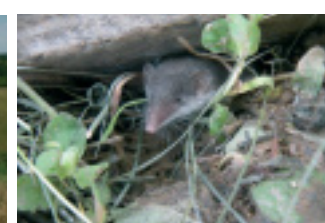
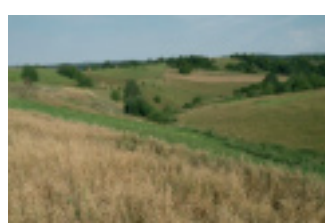
Bijzondere zoogdiersoorten die werden vastgesteld tijdens het zomerkamp in Roemenië

Soort/Latijnse naam	Val	Mistnet	Anders
Oostelijke egel/ <i>Erinaceus concolor</i>			X
Millers waterspitsmuis/ <i>Neomys anomalus</i>	X		X
Veldspitsmuis/ <i>Crocidura leucodon</i>	X		
Grote hoefijzerneusvleermuis/ <i>Rhinolophus ferrumequinum</i>		X	X
Kleine hoefijzerneusvleermuis/ <i>Rhinolophus hipposideros</i>		X	X
Bechsteins vleermuis/ <i>Myotis bechsteinii</i>		X	X
Kleine vale vleermuis/ <i>Myotis blythii</i>		X	X
Meervleermuis/ <i>Myotis dasycneme</i>		X	
Ingekorven vleermuis/ <i>Myotis emarginatus</i>		X	
Kleine dwergvleermuis/ <i>Pipistrellus pygmaeus</i>			X
Bosvleermuis/ <i>Nyctalus leisleri</i>		X	
Tweekleurige vleermuis/ <i>Vespertilio murinus</i>		X	X
Mopsvleermuis/ <i>Barbastella barbastellus</i>		X	
Grijze grootoorvleermuis/ <i>Plecotus austriacus</i>		X	
Schreibers vleermuis/ <i>Miniopterus schreibersii</i>		X	X
Ondergrondse woelmuis/ <i>Pitymys subterraneus</i>	X		
Brandmuis/ <i>Apodemus agrarius</i>	X		
Grote bosmuis/ <i>Apodemus flavicollis</i>	X		X
Relmuis/ <i>Glis glis</i>	X		X
Hazelmuis/ <i>Muscardinus avellanarius</i>	X		
Steenmarter/ <i>Martes foina</i>			X
Das/ <i>Meles meles</i>			X
Otter/ <i>Lutra lutra</i>			X

Op verschillende plaatsen hebben we de vallen hoog in bomen geplaatst op de bekende “Bekker” methode (zie kader) om de aanwezigheid van eventuele slaapmuizen te kunnen vaststellen. In deze vallen is een

kende geest. Tien actieve dagen en nachten zoogdieren inventariseren in de omgeving van Roemenië op de meest verschillende denkbare manieren leverde een lijst op van in totaal 45 soorten.

Foto's Kees Mostert

Waarnemingen

Bijzondere waarnemingen van zoogdieren in Vlaanderen en Nederland.

Opnieuw wasbeerhond in Noord-Groningen

In de Noord-Groningse Linhorst-Homanpolder bij Pieterburen werd op 22 september jongstleden een niet alledaags zoogdier gezien. Tijdens de oogst van een perceel maïs dook ineens een wasbeerhond (*Nyctereutes procyonoides*) op uit het gewas. Het dier was absoluut niet schuw en wandelde rustig, tussen de landbouwmachines door, richting een rietsloot waarin het verdween. Door de chauffeur van de maïshakselaar kon bijgevoegd bewijsplaatje worden gemaakt. Hoewel deze foto niet van topkwaliteit is, is hierop toch duidelijk een wasbeerhond te zien. Omdat de wasbeerhond in Nederland nog niet erg talrijk is ontbreken ook foto's van deze

Foto van de betreffende wasbeerhond gemaakt door de chauffeur van de maïshakselaar die ter plekke aan het werk was.

soort. Uit landen waar wasbeerhonden algemeen voorkomen zijn veel meer foto's van het dier in omloop. In 2004 is ook al eens een wasbeerhond

gemeld uit Noord-Groningen. Deze waarneming werd gedaan in het agrarisch gebied tussen Winsum en Onderdendam en betrof een dood verkeersslachtoffer (Anonymus, 2004). Naast deze beide waarnemingen zijn in Groningen meldingen bekend uit Oost-Groningen (nabij de Duitse grens) en de omgeving van de stad Groningen. Ten opzichte van deze waarnemingen liggen de waarnemingen bij Pieterburen en Winsum/Onderdendam vrij geïsoleerd. Van zwervende wasbeerhonden is echter bekend dat deze grote afstanden kunnen overbruggen.

Het voorkeursbiotoop van de wasbeerhond bestaat uit waterrijke gebieden met brede rietoevers, rietvelden en moerasbossen. De soort kent echter een zeer veelzijdig menu waardoor het dier in staat is uiteenlopende landschappen te bewonen.

In agrarische gebieden zoals Noord-Groningen zal het voedsel vermoedelijk grotendeels bestaan uit kleine zoogdieren zoals mollen en muizen, vogels, eieren, regenwormen en diverse landbouwgewassen (aardappels, granen, wortels). Daarnaast schijnt de wasbeerhond verzot te zijn op maïs wat de aanwezigheid van dit dier in een maïspaneel kan verklaren.

Na 22 september is van de wasbeerhond in de Linhorst-Homanpolder niets meer vernomen. Nadat bekend is geworden dat hier een wasbeerhond is gezien lijkt de jachtintensiteit door lokale jagers te zijn opgevoerd. Als exoot wordt de wasbeerhond namelijk niet beschermd door de Flora- en faunawet. Belangrijke motieven voor het bejagen van wasbeerhonden zijn

Ooproep wasbeerhonden

Dode wasbeerhond gezien? Voor een onderzoek naar parasieten en naar de ecologie van de wasbeerhond worden zoveel mogelijk dode wasbeerhonden ingezameld. Dit onderzoek gebeurt door het RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu) in samenwerking met Bureau Mulder-natuurlijk. Ook als de wasbeerhonden flink beschadigd zijn, bijvoorbeeld als verkeersslachtoffer, kunnen ze nog waardevol zijn. De dode wasbeerhonden kunnen bij u worden opgehaald. Desgewenst blijven ze tijdens het onderzoek voor later opzetten geschikt. Heeft u een dode wasbeerhond of weet u dat er ergens eentje is opgeslagen, meldt dat dan bij Joke van der Giesen, 030-2743926 of Jaap Mulder, 06-10708498

onder meer faunavervalsing, negatieve beïnvloeding en/of concurrentie met inheems fauna en de vrees voor economische schade. Bejaging en sterfte door verkeer hebben in Duitsland echter niet voorkomen dat het aantal wasbeerhonden hier toenam (Broekhuizen, 2007). Wel staat vast dat deze factoren de permanente vestiging hebben vertraagd. Voor de Nederlandse situatie zullen wellicht soortgelijke omstandigheden gelden. De tijd zal echter moeten leren of dit ook daadwerkelijk het geval is.

Albert-Erik de Winter, aedewinter@hotmail.com

Verder lezen?

Anonymus, 2004. Wasbeerhond, De jager 20/2004:4. 25 oktober 2004.

S. Broekhuizen, 2007. Wordt de Wasbeerhond een nieuwe muskusrat? Zoogdier 2007 18(2); 15-17

Otters in Doesburg?

Dennis Lammertsma

Eerder dit jaar werd een otter gevonden helemaal in Doesburg en er zijn ook al waarnemingen in de Biesbosch. De verspreiding van de otter lijkt dus sneller te gaan dan gedacht.

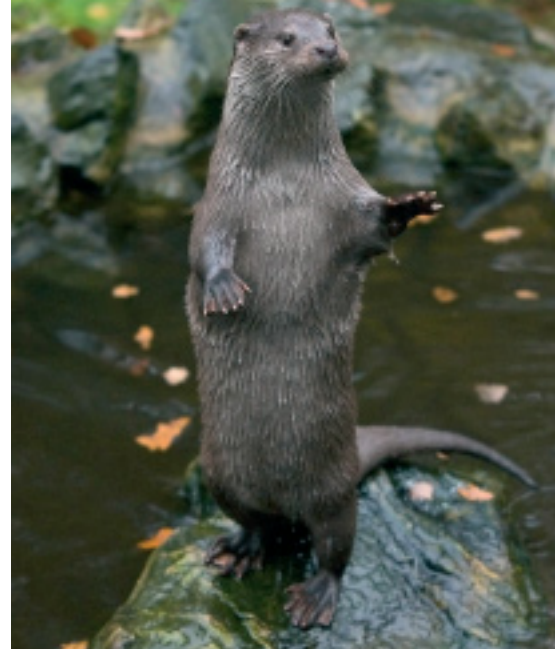
Eind september werd door een oplettende particulier een aangereden dode otter gemeld in Doesburg. Heel verrassend bleek het te gaan om een dier dat we al jaren uit het oog waren verloren. Het was wijfje 'A07' dat in 2002 was uitgezet in de Weerribben in het kader van de herintroductie van de otter in Nederland. Zij kon door de geïmplanteerde zender worden gevolgd en verbleef enige tijd in de Noordoostpolder. Sinds februari 2003 werd echter geen signaal meer ontvangen. Aangezien van haar de afgelopen jaren ook geen sporen in de vorm van spraints zijn gevonden, was het duidelijk dat ze vrij snel het uitzetgebied had verlaten.

Uit de sectie bleek dat ze een prima conditie had. De baarmoeder had in elke hoorn één duidelijk placentallitteken en één minder duidelijk litteken. Haar melkklierweefsel was in regressie. Dit duidt er op dat ze recent jongen heeft voortgebracht. Een mogelijkheid is dat ze het uitzetgebied drachtig heeft verlaten en ze na vestiging rond Doesburg nog een keer gepaard heeft met een zoon. Een andere mogelijkheid is dat een mannetje uit Duitsland of een nakomeling uit het uitzetgebied zich bij Doesburg heeft gevestigd. Nader onder-

zoek zal hier uitsluitsel over kunnen geven. Hopelijk kunnen er dit najaar verse spraints worden gevonden, waarmee na DNA analyse duidelijk kan worden of er zich nog meer dieren rond Doesburg bevinden en of zich hieronder nakomelingen van wijfje 'A07' bevinden.

Naast de doodvondst bij Doesburg kreeg Alterra recent een melding van een zichtwaarneming van twee 'fluitende' otters in de Biesbosch. Gezien deze twee meldingen in het riviereengebied is de otter zich mogelijk sneller aan het verspreiden dan gedacht. Aangezien de monitoring door Alterra zich vooral concentreert op het uitzetgebied in de Weerribben/Wieden/ Rottige Meente/Oldematen en Lindevallei wordt het steeds belangrijker dat ook derden hun ogen open houden in het veld.

In Zoogdier (jaargang 19 nummer 2) constateerden we al dat kolonisatie van andere gebieden mogelijk onderbelicht blijft. Op basis van de doodvondst bij Doesburg weten we dit inmiddels zeker. Mogelijk heeft dit wijfje hier jarenlang onopgemerkt kunnen verblijven. Uit het DNA onderzoek in het uitzetgebied weten we dat de verspreiding (dispersie) van nakomelingen op gang is gekomen. Een aantal dieren ein-

Otter. Archiefphoto Hugh Jansman

digd hierbij als verkeerslachtoffer, maar ongetwijfeld zijn er ook dieren die zich elders weten te vestigen. Vooral mensen die zich bezighouden met oeverbewonende zoogdieren, zoals bijvoorbeeld de leden van de Beverwerkgroep van de Zoogdiervereniging VZZ en muskusrattenbestrijders, wordt gevraagd alert te zijn op ottersporen om inzicht in de ontwikkeling van de otterpopulatie buiten het uitzetgebied te verkrijgen. Eventuele meldingen of vondsten kunnen worden doorgegeven op de website www.otter.alterra.nl.

Dennis Lammertsma, Alterra-Wageningen UR, www.otter.alterra.nl

Naschrift: na de dood van otter A07 is er nog steeds otteractiviteit en dus zit er in ieder geval nog een otter.

Mol met kleurmutatie

Op 9 juli 2008 zag de eigenaar van een woning in de Kalvariebergstraat te Oosterlo, Geel (provincie Antwerpen, België) een mol wroeten in zijn moestuin. Hij pakte zijn riek en het doorboorde beestje werd bovengehaald. Het bleek het om een mol te gaan met een duidelijke kleurafwijking. De mol werd opgevoerd als vedette voor een plaatselijke tv-zender en via de conservator van het nabije natuurreservaat Zammelsbroek, Koen Thibau, gecontacteerd die op zijn beurt Herman Berghmans op de hoogte bracht. Deze heeft het dier opgehaald en opgeslagen in de diepvriezer van het marternetwerk van het INBO, beschikbaar voor nader onderzoek.

Herman Berghmans,
h.berghmans@skynet.be

Naschrift Paul Van Daele, redacteur Zoogdier: *Bontvorming (leucisme) zoals bij deze mol is zeldzaam (minder dan 1/1000 mollen - Hutterer, 2007; Husson & Van Heurn, 1959). De kleurschakering wordt net als bij albinisme veroorzaakt door een genetisch defect (kleurmutatie). Individuen met dergelijke kleurafwijkingen hebben een grotere kans om vroegtijdig te sterven. Ze zijn dikwijls drager van nadelige afwijkingen bv. aan de zintuigen of vallen sneller ten prooi aan roofdieren. Het lijkt erop dat dergelijke dieren (niet alleen mollen, maar ook egels, mussen en merels) wel meer voorkomen in de beschermde omgeving van de mens dan erbuiten.*

-Husson A.M. & Van Heurn W.C., 1959. Kleurverschiedenheden van de mol, *Talpa europaea* L. In Nederland waargenomen. Zool. Bijdragen 4: 1-16.

-Hutterer R., 2007. Farbmutanten des Maulwurfs (*Talpa europaea*) im Rheinland und Anmerkungen über den grauen Maulwurf der Eifel. Decheniana 160: 207 -215.

Vleermuizen en virussen

Rabiës in the sky

Er bestaat een vreemde alliantie tussen vleermuizen en virussen. Vleermuizen blijken gevoelig te zijn voor een heel waaiertje aan virussen, maar infectie verloopt vaak zonder ernstige ziekte. Daarmee vormen zij een ideaal virusreservoir. Onder de 66 virussoorten die wereldwijd bij vleermuizen werden aangetroffen, bevinden zich enkele voor mensen belangrijke ziekteverwekkers. Zo bleken recent sommige vleermuissoorten in Centraal Afrika het reservoir te zijn voor het gevreesde Ebolavirus, in West-Afrika voor het Marburgvirus en in China voor het SARS coronavirus. Dit artikel beschrijft de rol van vleermuizen als mogelijk reservoir en vector van rabiës in België, Europa en de rest van de wereld.

S. van Gucht & I. le Roux

Er is opvallend veel gelijkenis tussen virologie en informatica. Een computervirus is net als een biologisch virus een klein pakketje informatie dat zich nestelt in onze biologische software, met als bedoeling zichzelf te vermenigvuldigen en vandaar te verspreiden naar andere individuen. De

bytes van een computervirus zijn daarbij vergelijkbaar met de nucleotiden van een biologisch virus. Nucleotiden zijn de bouwstenen van de genetische code, die een soort blauwdruk van het leven bevatten. Rabiësvirussen (hondsdolheid) hebben slechts 12.000 van dergelijke nucleotiden.

De eiwitmantel en de vetmembranen die rond deze nucleotiden zitten, dienen om het pakketje genetische informatie te beschermen en zo snel mogelijk in een nieuwe gastheer cel te introduceren. Eenmaal geïntroduceerd in een cel zal het virus steeds weer hetzelfde programma

afspelen met behulp van de beschikbare celmachinerie.

Vampiers Ondanks zijn structurele eenvoud veroorzaakt het rabiësvirus een ingewikkeld, fascinerend en helaas ook dodelijk ziektebeeld, genaamd rabiës of hondsdolheid. Het virus wordt uitgescheiden in het speeksel van besmette dieren, en reist na een beet via de zenuwvezels naar de hersenen. Slim als het is, veroorzaakt het daar door vermeerdering ("het afspelen van het genetische programma") een ommekeer van het gedrag. De dieren worden plotseling agressief, beginnen te dwalen en vallen zonder redenen aan. Het virus wordt daarbij op een ander dier of op de mens overgedragen via een bijt- of krabwond of de slijmvliezen. Na besmetting blijft het virus nog een tijd sluimeren op de plek van intrede, bijvoorbeeld in de spiercellen ter hoogte van de wond. De incubatietijd varieert van één week tot verschillende jaren. Tijdens deze periode, waarvan de duur niet is te voorspellen, is de infectie niet aantoonbaar. Invoer van dieren uit een besmette regio is dus niet zonder risico. Daarom heeft de EU voor de invoer van honden, katten en fretten strenge procedures opgelegd, met verplichte vaccinatie en immuniteitscontrole. Na de incubatie breekt de ziekte vervolgens zonder aantoonbare trigger uit. Bij mensen is dit gemiddeld 1 tot 3 maanden na de beet. Dit gaat gepaard met koorts,

drofobie" noemt. Sommigen denken trouwens dat de legende van vampiers zijn oorsprong vindt bij deze ziekte.

Derde Wereldziekte Er zijn verschillende typen rabiësvirussen (Tabel 1), waarbij het klassieke rabiësvirus meer dan 99 procent van alle rabiësgevallen bij de mens veroorzaakt. De WHO schat dat jaarlijks 55.000 mensen aan deze ziekte sterven. Het merendeel hiervan zijn kinderen in Afrika en Azië, die werden gebeten door een besmette hond. Op beide continenten vormen zwerf- en straathonden de voornaamste bron van het klassieke rabiësvirus.

Amerika's Op het Amerikaanse continent zijn vooral vleermuizen drager van het klassieke rabiësvirus, maar ook wasberen, stinkdieren, coyotes en vossen kunnen er mee besmet zijn. In Noord-Amerika gaat het om insectivore vleermuissoorten (insecteneters), zoals *Eptesicus fuscus*, *Tadarida brasiliensis*, *Myotis californicus*, *Pipistrellus subflavus* en *Lasionycteris noctivagans*. In Latijns Amerika betreft het vooral de vampiersoort *Desmodus rotundus*. Uit een Amerikaanse studie bleek dat 32 van 58 rabiësgevallen bij mensen veroorzaakt werden door inheemse vleermuizen, meestal *Pipistrellus subflavus* of *Lasionycteris noctivagans*, de silver-haired bat (Messenger et al. 2002). Een luguber detail is dat de patiënten in kwestie zelden

mensen tijdens hun slaap werden gebeten en achteraf niets hebben gemerkt van de minuscule bijtwonden.

Europa In Oost-Europa komt het klassieke rabiësvirus nog steeds voor bij vossen en andere wilde dieren zoals wasbeehonden. De rabiës-epidemie die in de jaren zestig tot negentig in West-Europa onder vossen woedde, werd geheel uitgedoofd door grootschalige en jarenlange vaccinatiecampagnes. Desondanks komen af en toe nog gevallen van rabiës voor, bij ons meestal door blootstelling in andere continenten. Een recent voorbeeld betreft een Nederlandse arts die eind 2007 in Kenia tijdens het tandenpoetsen in open lucht aan haar neus werd gekrabd door een kleine vleermuis. Anderhalve maand later stierf de vrouw in een Amsterdams ziekenhuis. Het betrof het Duvenhage rabiësvirus. De afgelopen 17 jaar zijn in Europa in totaal 141 mensen aan rabiës gestorven, waarvan 103 in Rusland.

In West-Europa komen net als in de rest van Europa rabiësvirussen wel nog steeds bij vleermuizen voor. Het gaat daarbij om het European Bat Lyssavirus (EBLV)-1 en in mindere mate om EBLV-2. Tussen 1990 en 2007 werden 487 gevallen bij vleermuizen gerapporteerd, vooral in Nederland, Duitsland, Denemarken en Polen (Figuur 1). Deze geografische distributie weerspiegelt waarschijnlijk vooral de interesse van lokale onderzoeksgroepen en surveillanceactiviteiten, en niet de werkelijke verspreiding in Europa. Vooral laatvlieger (*Eptesicus serotinus*) en verschillende myotis soorten, zoals meervleermuis (*M. dasycneme*), watervleermuis (*M. daubentonii*) en vale vleermuis (*M. myotis*) blijken vatbaar te zijn. In een uitgebreide Nederlandse studie bleek 21 procent van de laatvliegers en 4 procent van de meervleermuizen aangetast (Tabel 2). Van de onderzochte dwergvleermuizen was geen enkele positief.

Klein risico Het risico van EBLV-1 en EBLV-2 is voor mensen beduidend kleiner dan bij het klassieke rabiësvirus. Het typische hondsollige gedrag wordt bij Europese vleermuizen zelden waargenomen en transmissie naar andere diersoorten of de mens is tot nu toe zeldzaam. In Europa zijn slechts 5 gevallen beschreven van mensen die zijn gestorven aan rabiës ten gevolge van een beet door een inheemse vleermuis (1 in Rusland, Finland en Schotland en 2 in Oekraïne). Hiervan werden drie personen onverwacht aangevallen. De overige twee

Tabel 1

Rabiësvirus genotypes

Genotype	Naam	Reservoir	Vorkomen
1	Klassieke rabiësvirus	Carnivoren Vleermuizen	Wereldwijd
2	Lagos bat virus	Vleermuizen	Afrika
3	Molola virus	-	Afrika
4	Duvenhage virus	Vleermuizen	Afrika
5	European bat lyssavirus-1 (EBLV-1)	Vleermuizen	Europa
6	European bat lyssavirus-2 (EBLV-2)	Vleermuizen	Europa
7	Australian bat lyssavirus	Vleermuizen	Australië

hersenontsteking, verlammingen, gedragswijzingen, coma en sterfte. Mensen beginnen te hallucineren, reageren geëxciteerd op lichtprikkels en hebben een panische angst voor water. Vandaar dat men in Oost-Europa de ziekte soms ook "hy-

of nooit iets hebben gemerkt van de beet. Men spreekt daarom van "cryptic rabies". Slechts door genetische analyse van het virusisolaat kan men vaststellen dat de patiënten besmet waren door een lokale vleermuisstam. Men vermoedt dat de

werden gebeten tijdens het manipuleren van de dieren. Rabiësinfecties werden ook beschreven bij vijf schapen in Denemarken, een marter in Duitsland en recent bij een kat in Frankrijk (november 2007). Deze kat vertoonde de typische rabiëssymptomen en liep het virus op via vleermuizen op de zolder van het huisgezin. Theoretisch kunnen op een carnivoor overgedragen rabiësinfecties aanleiding geven tot secundaire gevallen of zelfs een nieuwe infectieketen bij carnivoren. Dit vereist wel dat het virus zich aanpast aan zijn nieuwe gastheer. Tot nu toe is dat nog niet gebeurd. Marters en katten met verdachte symptomen testen wij daarom nog steeds op aanwezigheid van EBLV-1 en -2.

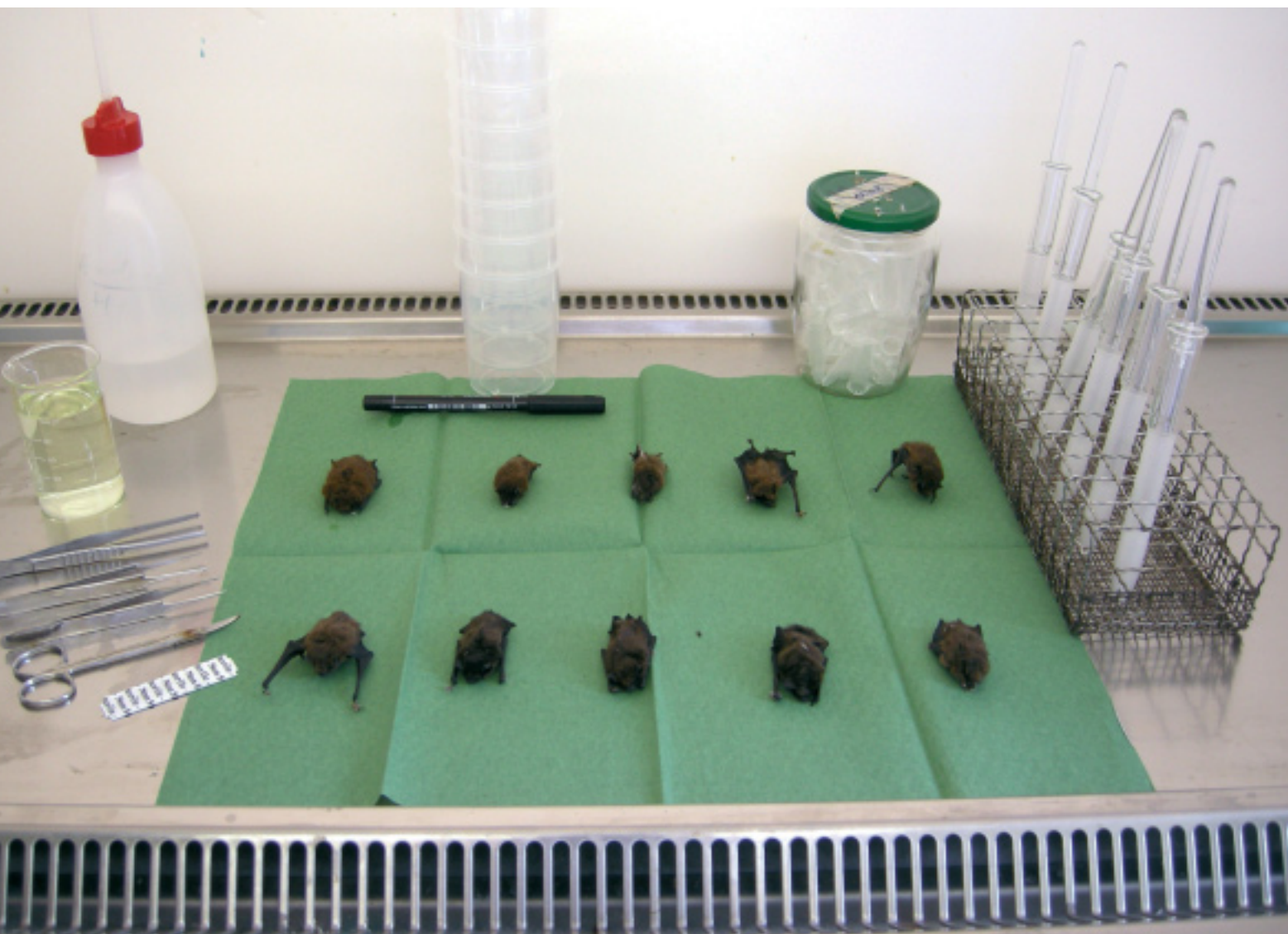
België Om rabiës bij vleermuizen in België in kaart te brengen gebruiken wij twee technieken: aantonen van virus in de hersenen van dood gevonden exemplaren en onderzoek naar antistoffen in het bloed van levende exemplaren. Dood gevonden vleermuizen worden ons toegestuurd door par-

ticulieren, vogelopvangcentra, vrijwilligers van de Vleermuizenwerkgroep of Plecotus, dierenartsen en gezondheidsinspecteurs. Hersenonderzoek van deze dieren was tot nu toe negatief (2004-2006: n = 85, waarvan 77 procent dwergvleermuizen). Van de andere soorten is het aantal nog te klein om een representatieve uitspraak te doen. Voor antistoffenonderzoek worden door ons in samenwerking met specialisten en met goedkeuring van de bevoegde instanties wilde vleermuizen gevangen waarbij een minuscule hoeveelheid bloed wordt afgenomen, waarna de dieren worden vrijgelaten. Aanwezigheid van antistoffen betekent dat het dier geïnfecteerd is of ooit contact heeft gehad met het virus. Deze techniek toont een eventuele circulatie van het virus in een kolonie of een soort goed aan. Tot nu toe werden antistoffen aangetoond bij drie vleermuissoorten, alle uit de Ardennen (Tabel 3).

Hulp gevraagd Het Belgische Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek heeft,

met goedkeuring van de Vlaamse Overheid, het marternetwerk (zie onder Verder lezen) opengesteld voor de verzameling van vleermuizen. Als u een dode vleermuis vindt, kunt u deze deponeren in een vriezer van het marternetwerk samen met een label met daarop vindplaats, vinddatum en soort. De kadavers worden daarna onderzocht in ons laboratorium. Stalen van hersenen, longen, darmen en vleugel huid krijgen een referentienummer en worden opgeslagen bij -80°C. Het is de bedoeling om zo een weefselbibliotheek op te bouwen, welke ook ter beschikking zal worden gesteld aan andere onderzoeksgroepen. Vleugel huid wordt bijvoorbeeld verzameld voor de Vleermuizenwerkgroep voor DNA analyse in het kader van eventuele verdere genetische soortdeterminaties en het skelet gaat naar het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen. Dit verzamelnetwerk berust in de eerste plaats op de hulp en goodwill van vrijwilligers in het veld, die we bij deze alvast willen bedanken voor hun hulp en inzet.

Onderzoek dwergvleermuizen afkomstig uit een kolonie in een ziekenhuis in Belgisch Limburg.

Tabel 2

Percentage met rabiësvirus besmette, doodgevonden dieren in 1984-2003, Nederland. Uit: Van der Poel *et al.*, 2005

Soort	Aantal onderzocht	Positief (%)
<i>Eptesicus serotinus</i>	1219	251 (21)
<i>Eptesicus nilssonii</i>	1	0
<i>Myotis dasycneme</i>	129	5 (4)
<i>Myotis daubentonii</i>	111	0
<i>Myotis mystacinus</i>	18	0
<i>Myotis nattereri</i>	9	0
<i>Nyctalus noctula</i>	61	0
<i>Nyctalus leisleri</i>	3	0
<i>Pipistrellus pipistrellus</i>	1837	0
<i>Pipistrellus nathusii</i>	256	0
<i>Plecotus auritus</i>	214	0
<i>Vespertilio murinus</i>	6	0
onbepaald	9	0

Tabel 3

Resultaten van onderzoek naar het voorkomen van antistoffen bij vleermuizen in de Ardennen. Naar Klein *et al.*, 2007.

*: Aantal met antistoffen/aantal onderzochte dieren.

Soort	Antistoffen in het bloed specifiek voor	
	EBLV-1*	EBLV-2*
<i>Eptesicus serotinus</i>	0/12	0/12
<i>Myotis bechsteinii</i>	0/7	0/6
<i>Myotis daubentonii</i>	0/2	0/1
<i>Myotis myotis</i>	5/13	0/6
<i>Myotis mystacinus</i>	0/6	0/1
<i>Myotis nattereri</i>	2/5	0/3
<i>Plecotus spp.</i>	2/13	0/5

Risico voor volksgezondheid?

Op dit ogenblik is het risico voor de volksgezondheid van rabiësvirussen bij inheemse vleermuizen beperkt. Toch doen mensen die beroepshalve of als hobby nauw contact hebben met vleermuizen er goed aan zich preventief te laten vaccineren. Een eerste vaccinatie bestaat uit inentingen op dag 0, 7 en 28, gevolgd door herhalingsentingen (een herhalingsenting 1 jaar later en vervolgens vijfjaarlijks; of een herhalingsenting wanneer de hoeveelheid antilichamen die nog aanwezig zijn lager is dan 5 IU, aan te tonen door een jaarlijkse titer-test).

Het risico op besmetting is miniem, maar niet onbestaande. In geval van een beet is het, ook indien men reeds is geïmmuniseerd, toch aan te raden om altijd zo snel mogelijk een arts te raadplegen voor een "post exposure" behandeling. Deze bestaat

bij niet geïmmuniseerde mensen uit 4 tot 5 entingen en eventueel ook antistoffen.

De houding naar het grote publiek is tweeslachtig. Enerzijds is er geen reden om mensen onrust aan te jagen voor vleermuizen. Zo is het niet nodig om vleermuizen uit gebouwen te weren. Anderzijds zouden publiek en gezondheidswerkers er wel van op de hoogte moeten zijn om in het zeldzame geval van een beet of krab direct behandeling te zoeken.

S. van Gucht & I. le Roux
Nationaal Referentiecentrum voor Rabiësvirus, Departement Pasteur Instituut, Wetenschappelijk Instituut voor Volksgezondheid (WIV), België
svangucht@pasteur.be, www.pasteur.be

Figuur 1

Positieve diagnoses bij vleermuizen gedurende 1990-2007 (indicatief). Overgenomen uit "WHO Rabies Bulletin Europe", met toestemming van Dr. C. Freuling

Verder lezen?

WHO: www.who.int/rabies/en/

Rabies Bulletin Europe: www.who-rabies-bulletin.org

Centres of Disease Control: www.cdc.gov/RABIES/Maternetwerk:
www.inbo.be/content/page.asp?pid=FAU_ZOO_MAR_netwerk

Brederode, N. van, (1994). Hondsdolheid bij vleermuizen. Hoe kun je besmetting voorkomen? *Zoogdier* 5(2): 20-24.

Calisher *et al.*, (2006). Bats: important reservoir hosts of emerging viruses. *Clinical Microbiology Reviews* 19(3):531-45.

Fooks *et al.*, (2003). European bat lyssaviruses: an emerging zoonosis. *Epidemiology and Infection* 131: 1029-1039.

Klein *et al.*, (2007). Second Symposium of the Belgian Wildlife Disease Society (BWDS), Brussels, p. 45.

Messenger *et al.* (2002). Emerging epidemiology of bat-associated cryptic cases of rabies in humans in the United States. *Clinical Infectious Diseases* 35(6):738-47.

Van der Poel *et al.*, (2005). European bat lyssaviruses, The Netherlands. *Emerging Infectious Diseases* 11(12):1854-1859.

Thema

Konijn op grootmoeders wijze

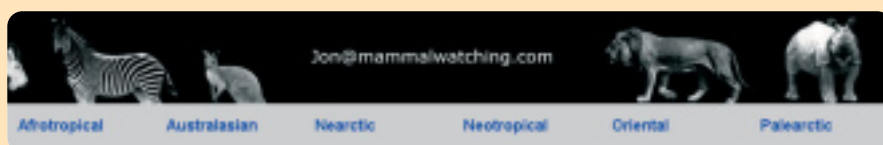
Als je in je browser het trefwoord "konijn" intypt, dan krijg je de meest uiteenlopende resultaten: tot het beangstigende - voor mij althans - "gemarineerd konijn met krielaardappelen" toe. Als je informatie over de levende species zoekt, kom je gegarandeerd op één van de vele knuffelsites terecht waar het konijn als troeteldiertje of geliefkoosd fokbeest wordt opgevoerd. Wat ontbreekt is informatie over de wilde soortgenoot, tenzij je klickt op één van de vele ziektes waarmee langoor af te rekenen krijgt. Nochtans valt er over dit beestje veel te vertellen. Zo speelt het tegenwoordig een vooraanstaande rol in het natuur-

beheer: niet als pestsoort ① maar als redder van een sterk bedreigde diersoort.

Welke soorten zoal gebaat zijn met de aanwezigheid van konijnen, kom je tegen betaling te weten in een samenvattend artikel van Lees en Bell ②; niet letterlijk op te vatten uiteraard. Beide auteurs leveren een uitgebreid overzicht van de effecten van konijnen op hun leefgebied en de gunstige gevolgen daarvan op andere soorten. Eén van die beestjes die het momenteel moeilijk heeft gekregen, omdat het aantal kleine grazertjes fel is afgenomen, is de Iberische lynx ③ en ④. De populatie van de lynx op het Iberische schiereiland is inmiddels zo klein geworden dat hij er het loodje dreigt bij neer te leggen. Reden genoeg om in actie te komen. Zowel in

Spanje als in Portugal zijn met internationale hulp ⑤ programma's opgezet om de endemische lynx voor uitsterven te behouden ⑥. Naast het kweken van lynxen ex-situ ⑦ vormt het herstel van de konijnenpopulatie één van de belangrijkste

actiepunten ⑧. Het herstel van het konijnenhabitat moet de aantallen opdrijven en de lynx verzekeren van voldoende voedsel. Hiervan profiteren gelijk ook nog verschillende andere soorten waaronder enkele grote roofvogelsoorten zoals de Spaanse keizerarend. Hoe men de konijnenpopulatie wil herstellen wordt uitvoering uitgelegd in tal van publicaties waarvan er twee aan te bevelen zijn ⑨ en ⑩.

- ① www.rabbitfreeaustralia.org.au
- ② <http://www3.interscience.wiley.com/journal/120122106/abstract>
- ③ www.ellinceiberico.com
- ④ www.soslynx.org
- ⑤ http://ec.europa.eu/environment/life/project/Projects/files/brochure/Manual_Linceiberico.pdf
- ⑥ www.catsg.org/iberianlynx/20_il-compendium/home/index_en.htm
- ⑦ www.lynxexsitu.es - voor meer informatie zoek op term "Iberian lynx recovery programme"
- ⑧ <http://lifeline.org/index.php>
- ⑨ www.ubc.uevora.pt/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=11&Itemid=of
- ⑩ www.ualberta.ca/~dhik/lsg/report_lynx_rabit.pdf
- ⑩ http://lynx.uio.no/lynx/ibelynxco/04_library/4_4_reports/Garcia_Gonzalez_2003_Memoria_revisio_n_actuaciones_fomento_poblaciones_conejo.pdf

Websites

Op vakantie met zoogdieren Nu de zomervakantie al weer een hele tijd achter de rug is, komt allicht de vraag

waar de reis volgend jaar naartoe gaat. Vooral als je op het observeren van zoogdieren uit bent, is een antwoord niet vanzelfsprekend. Vogelaars hebben de keuze uit tal van websites met reisverslagen van trips waar dan ook ter wereld; maar om zoogdieren te zien, ben je meestal op jezelf aangewezen. Ik geef toe dat de ene soort al makkelijker ligt dan de andere. Het observeren van walvissen en dolfinnen ⑪, ⑫ en ⑬ bijvoorbeeld lijkt tegenwoordig een makkie, maar voor veel andere soorten blijft het een moeilijke speurtocht. Misschien komt de website 'Mammal watching' voortaan aan dit euvel tegemoet ⑭. De auteur geeft zelf aan dat zijn website nog in de kinderschoenen staat maar met de hulp van God en klein Pierke zal hierin snel verandering komen. De beginners onder ons krijgen alvast een paar tips om zoogdieren te zien evenals een overzicht van determinatiewerken. Omdat de website de gehele wereld dekt, is er nog veel werk aan de winkel. Zonder afbreuk te doen aan de inspanning die de auteur van deze website reeds heeft geleverd, zijn er nog veel tekortkomingen te bespeuren waaraan nochtans - zonder enige moeite - snel verholpen kan worden. Alleen al het overzicht van goede walvisplekken is via de eerder vermelde websites gemakkelijk aan te vullen. De veelheid aan zoogdieren die onze aardkloot bevolkt, maakt het noodzakelijk om op de site een zoekfunctie in te bouwen, maar die ontbreekt voorsnog. Boven-

dien verlies je jezelf in een hoop links die wel interessant zijn maar jouw reisplan geen stap vooruithelpen. Wel vind je er enkele interessante reisverslagen van de auteur zelf, maar de meeste moet je alsnog op andere websites zoeken en die zitten er verscholen tussen allerhande vogeltrips. Al bij al een beloftevolle aanzet maar voorlopig nog met een teleurstellend resultaat.

11 www.helsinki.fi/~lauhakan/whale/#World

12 www.dolphinfund.eu/en/whalewatching/index.htm

13 www.wdcs.org/submissions_bin/europewhalewatch.pdf

14 www.mammalwatching.com

De bisons naderen In Duitsland is de terugkeer van de Europese bison of wisent in volle gang. Tot nog toe moest je om (half) in het wild levende wisenten te zien naar het 320 ha grote schiereiland Damerower Werder in de Duitse deelstaat Mecklenburg-Vorpommern 15. Pas onlangs werd door de Heinz-Sielmann-stichting in Brandenburg 16 een tweede kudde geïntroduceerd op het voormalig militair domein Döberitzer Heide waar de dieren voornamelijk in een afgesloten gebied vertoeven maar waar ze uiteindelijk een oppervlakte van 1.860 ha van het in totaal 3.450 ha grote natuurgebied ter beschikking zullen krijgen 17. De vereniging Taurus Naturentwicklung plant nu de herintroductie van een derde kudde in het Rothaargebirge (district Siegen-Wittgen-

stein in de deelstaat Noord-Rijnland-Westfalen) 18. Daarvoor werd eerst een haalbaarheidsstudie opgemaakt die integraal te lezen is op de website van de vereniging. Daarbij werd niet alleen naar de geschiktheid van het habitat gekeken maar evenzeer naar de aanvaarding door de lokale bevolking. Tien tot twaalf dieren moeten vooreerst het pad effenen. Ze krijgen daarvoor een afgesloten gebied van 80 ha ter beschikking dat wordt uitgebreid naarmate de kudde groeit. Uiteindelijk zal de populatie zich over een oppervlakte van ruim 4.300 hectaren kunnen verspreiden. Oorspronkelijk hadden dit er 2.900 hectaren meer kunnen zijn maar het naburige

district Hoch-Sauerland heeft zich tegen het project uitgesproken. Daardoor worden de imposante beestjes alsnog noordwaarts voor een virtuele grens geplaagd die onder geen beding mag worden overschreden. Ware het niet dat het Ruhrgebied een onoverkomelijke barrière vormt dan had ons land misschien een uitweg kunnen bieden.

15 www.wisentinsel.de

16 www.heinzsielmann.de

17 <http://typo3.doeberitzer-heide-naturlandschaft.de>

18 www.wisente-rothaargebirge.de

Surf ook even naar...

Wildredder Stel je voor dat je rustig in hoge gras of graan ligt te soezen en je plotseling door een maaimachine wordt betrapd. Het overkomt jaarlijks tal van hazen en reeën. In plaats van het op een lopen te zetten, verstoppen ze zich in het midden van het veld. Zo geraken ze ingesloten en komen ze uiteindelijk onder de messen van de machine terecht. Om dit te voorkomen heeft het Duitse Zentrum für Luft- und Raumfahrt (DLR) een sensor ontwikkeld die verscholen dieren tijdig ontdekt en voor een gewisse dood behoedt. Een filmpje dat met een infraroodcamera werd gemaakt, toont ons wat er zo allemaal in een veld verborgen zit. www.dlr.de/DesktopDefault.aspx/tabid-3432/7418_read-12432/7418_page-3/

Unieke beelden van paargedrag waterspitsmuis Van onze inheemse fauna is de waterspitsmuis allicht één van de

meest geheimzinnige soorten. Over de levenswijze van deze soort is zo weinig bekend dat elk nieuw feit als een ontdekking wordt aanzien. Het filmen van het liefdevol maar tegelijk gewelddadig paargedrag is dan ook een openbaring en te bekijken op het internet.

http://www.wzl.be/fun/index.asp?par=f_post&ID=918&y=2008&m=9&d=20

Mens & Dier op papier De makers van deze website zijn in België geen onbekenden, maar de Nederlanders herinneren zich allicht alleen maar Jan Desmet. In een vorig leven was hij een opgemerkt columnist en schrijver in het tijdschrift Grasduinen. Daarin vielen vooral zijn natuur- en cultuurhistorische verhalen op. Zijn Nederlands-Belgisch schrijverschap is grotendeels verleden tijd, maar een vos verliest misschien zijn haren maar niet zijn streken. Zijn rijk gevuld archief ligt aan de

basis van de recent opgerichte vereniging Mendop, die het dierlijk erfgoed in woord en beeld bewaart. Een website is daarbij een nuttig instrument maar die moet inhoudelijk nog worden gestoffeerd. Daarbij kunnen uw aloude kennis en goed bewaarde zolderschatten helpen. www.mendop.org

Eervolle vermelding Als je als ICT-bedrijf de naam DAS hanteert dan ben je aan jezelf verplicht om er een website aan te breien. Dit is dan ook gebeurd. Ware het echter niet dat het een Nederlandstalige site betreft, dan had ik het er allicht nooit over gehad. De website levert weliswaar een mooi gestructureerd overzichtje over biologie en ecologie van de das, maar meer ook niet. Goed voor een eerste kennismaking of een spreekbeurtje op school. Toch bedankt. www.dedas.com/gasten/meles/index.html

Digitale publicaties

Vleermuizen in hout

De Luxemburgers zijn vrijgevig wat publicaties betreft. Het is immers niet de eerste publicatie over de Luxemburgse vleermuizen die ik in deze Hyperlink aanprijst (Zoogdier 2006/3). Dit werkje beperkt zich evenwel tot de vleermuizen in bossen en vertelt ons wat een bos voor hen aantrekkelijk maakt. Mooi geïllustreerd en al bij al beknopt, maar toch informatief. http://www.environnement.public.lu/conserv_nature/publications/flederm_w_luxbg/Fledermaeuse_Luxemburg.pdf

Egel. Foto's Egelopvang Amstelveen

Heeft de egelopvang nog toekomst?

In Nederland worden in tientallen opvangcentra egels opgevangen. Door nieuwe eisen van de overheid moeten veel kleine opvangcentra echter de deuren gaan sluiten.

Els Poel Hellinga, zelf al 27 jaar actief in de egelopvang, vindt dit een slechte zaak en vreest voor de toekomst van de egelopvang in Nederland.

Ingezonden door: Els Poel Hellinga

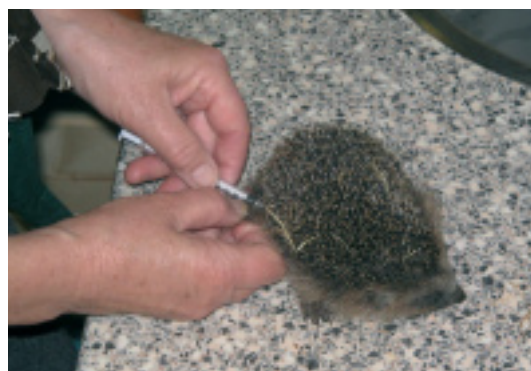
In 1984 stond er een oproep in de krant aan mensen die egels opvingen om in Amersfoort bij elkaar te komen. Iedereen was er erg gelukkig mee om samen te kunnen praten over het opvangen en verzorgen van dit bijzondere inheemse dier. Nog niet bedreigd, maar wel talloze malen in moeilijkheden door gevaren als verkeer, gif, verstoring van nesten en het verdwijnen van zijn leefmilieu bijvoorbeeld door de versterking van tuinen. De meeste van de veertig opvangcentra die er in die tijd waren, hadden al de benodigde vergunning.

Die bijeenkomst was het begin van een vruchtbare samenwerking tussen alle mensen die egels opvingen. Er was de jaren daarna veel onderling contact, vooral telefonisch. En om de paar jaar werd het initia-

tief genomen om bij elkaar te komen, om samen met een dierenarts te praten over medicijnen, de beste behandeling van wonden, huisvesting, de optimale voeding, onderzoek van uitwerpselen (feces) naar parasieten en hoe die te bestrijden en problemen met verweesde egelbaby's. Deze vergen heel veel intensieve zorg, onder andere door de specifieke voeding, met de eerste weken vele flesvoedingen per dag, maar ook 's nachts. De dierenartsen die een egelverzorger wilden helpen, wisten aanvankelijk weinig van egels. Helaas worden wilde dieren slechts incidenteel behandeld tijdens de opleiding. Door goede onderlinge samenwerking en jarenlange ervaring kwam er toch een medisch protocol tot stand, dat regelmatig wordt aangepast door

dierenartsen én egelverzorgers.

In Engeland is onderzoek gedaan naar egels die na een verblijf in een egelasiel werden vrijgelaten in de natuur. Uit die resultaten is gebleken dat het sterftecijfer niet hoger ligt dan de 'vrije' egels (Morris & Sharafi, 1995). Met als uitzondering de eerstejaars egels die volledig met de fles zijn grootgebracht en hun natuurlijke schuwheid niet hebben. Deze worden de eerste

winter verzorgd in 'gesloten tuinen' van particulieren. De ervaring heeft geleerd dat deze egels binnen enkele weken weer schuw worden, goed kunnen oprollen en steeds meer het natuurlijke voedsel zoeken.

Het aantal adressen waar mensen egels konden brengen die zonder hulp niet zouden overleven, liep op tot zo'n zestig. En al die kleine 'bedrijfjes' moesten vrijwilligers werven én donateurs. Dankzij al die hartverwarmende mensen die egels halen, brengen, dagelijks komen verzorgen, overnemen in hun gesloten tuin, is het voor ons mogelijk gebleken om financieel rond te komen.

Deze succesvolle periode kwam ten einde toen een paar jaar geleden geluiden kwamen vanuit het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit dat er 'te veel kleine' dierenopvangcentra waren. Deze opmerking sloeg met name op egelopvangcentra. Het 'gerommel' in de bijkeukens moest maar eens afgelopen zijn. Het zou beter zijn als er verspreid over het land een paar grote professionele opvangcentra zouden zijn die niet alleen egels maar ook eekhoorns, hazen en konijnen zouden opvangen. Het ministerie besloot geen nieuwe vergunningen meer aan opvangcentra te verlenen. Door dit 'stand still beleid' ontstond veel verwarring en stress. Niet alleen bij de dierenopvangcentra maar ook bij de overheid.

Een oplossing voor deze situatie dacht het ministerie te vinden in het opstellen van een 'kwaliteitsprotocol', dat gekoppeld zou worden aan het verlenen van de vergunning (onthefing). Het VOND (Vereniging van Opvangcentra van Niet-gedomesticeerde Dieren) waarin in principe alle opvangsectoren zijn vertegenwoordigd, kreeg de opdracht om zo'n protocol op te stellen. En toen (in 2007) is er iets heel erg misgegaan! De (kwaliteits)eisen werden torenhoog opgeschroefd. Eisen als een afgezonderde quarantainruimte, een gediplomeerd dierenverzorgster als beheerder, 24-uurs bereikbaarheid, alle egels onder controle van een dierenarts, verplichte

aanname van eekhoorns, hazen en konijnen, daar kan minstens negentig procent van de egelopvangcentra in de verste verte niet aan voldoen. Het ministerie reageerde door alle kritiek ogenschijnlijk geschrokken en zwakte de strenge regels ietsjes af. Uiteindelijk werd een derde aangepast protocol rondgestuurd, maar nog steeds kunnen de kleine en middelgrote egelopvangcentra onmogelijk blijven functioneren. Het ongeloof bij al die honderden vrijwilligers was zo groot, dat het even duurde voordat een paar centra het initiatief namen om toch maar samen, met het ministerie in gesprek te gaan, om nog te red-

'Jaarlijks worden duizenden egels in het hele land opgevangen en weer in de natuur uitgezet.'

den wat er te redden viel. Maar de meeste egelopvangcentra hadden al snel het gevoel dat het reddeloos was, dat hun kleinschalige manier van werken niet meer werd getolereerd. Het protest van de egelopvangcentra was in ieder geval zo groot, dat de planning om deze eisen maar meteen in 2008 in te laten gaan, werd aangepast. De invoeringsdatum is uitgesteld tot 1 januari 2009. Maar uitstel is helaas geen afstel. En dat is erg. Want jaarlijks worden door de vrijwilligers van de egelopvangcentra duizenden egels in het hele land opgevangen en weer in de natuur uitgezet. Meestal is zo'n opvangcentrum gevestigd in een schuur, of tuinhuis, of in mijn geval een blokhut in de tuin. Daar worden wonden uitgespoeld, gebroken pootjes verzorgd, flesjes gegeven aan moederloze egelbaby's (ook 's nachts), zieke en onderkoelde egels op een elektrisch warmte-matje gelegd, dagelijks medicijnen gegeven en als het nodig is worden de egels naar een dierenarts gebracht. Vrijwilligers verschonen iedere dag de verblijven en ze wegen en voeden de egels. Jaarlijks vangen wij bij onze stichting een paar honderd egels op. Toen onze egelopvang in Amstelveen bleef groeien door gro-

tere bekendheid en de beschikbaarheid van veel vrijwilligers, hebben wij twee dependances opgericht. De egelverzorgers kregen via ons en later steeds vaker rechtstreeks egels binnen, maar konden zonder vergunning (die hun werd geweigerd) werken omdat ze onder mijn vergunning vielen. Wat gaat er gebeuren met deze kleinere organisaties?

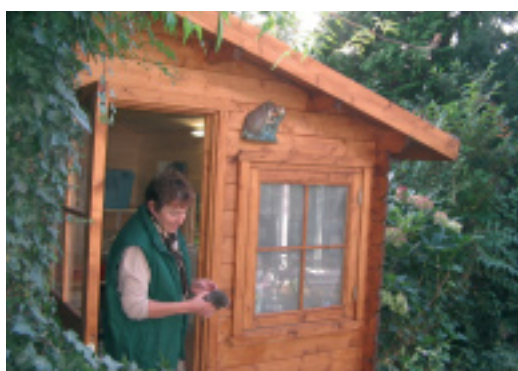
De grote kracht van de huidige egelopvangcentra is dat er bijna altijd wel een adres in de buurt is van de mensen die een hulpbehoevende egel vinden. Verweesde egelbaby's hebben onmiddellijke zorg nodig, aangereden egels overleven een

lange rit niet. En bovendien, wie gaat ze zo ver weg brengen? Dierenambulances rijden alleen in hun eigen regio en werken ook met vrijwilligers.

Wordt er dan totaal niet gekeken naar de ons omringende landen? Zowel in

Duitsland als in Engeland is een veel toleranter beleid, geboren uit de noodzaak van natuurbescherming. Het opvangen van egels is daar een bloeiende sector. Want hulp voor egels is nodig! Tellingen hebben uitgewezen dat er in Nederland alleen al per jaar tussen de 200.000 en 300.000 egels worden doodgereden. (Life on the edge, Marcel Huijser, 2000). We kunnen hier toch niet praten over natuurlijke selectie. Waar is het ministerie bang voor? Gebroddel in de achtertuin? Geloof u mij: in al die 27 jaren dat ik een egelopvangcentrum run, heb ik om mij heen niet anders meegemaakt dan een enorme toewijding, warme zorg, emoties als een dier sterft. Al deze mensen, al die vrijwilligers die egels helpen die het door de mens moeilijk hebben gekregen te overleven, wordt het nu onmogelijk gemaakt om door te gaan. Dat betekent dat veel, heel veel, inheemse dieren, maar vooral egels, verloren zullen gaan door wanbeleid van één departement.

Els Poel-Hellinga,
stichting Egelopvang Amstelveen
egelopvang.amstelveen@inter.nl.net

NEDERLAND

2009 wordt jaar van... Welk dier gaat de bunzing opvolgen? Tijdens de algemene ledenvergadering van de Zoogdierverseniging is onthuld dat 2009 het Jaar van de Egel wordt. Zoogdierverseniging VZZ gaat een jaar lang campagne voeren voor dit bijzondere zoogdiertje. We willen graag weten hoe het nu precies gaat met de egel in Nederland. De tekenen zijn niet al te gunstig maar een goed beeld ontbreekt. Er lijkt sprake te zijn van een afname van vijftig procent ten opzichte van 1997. Er vallen veel slachtoffers in het verkeer en tuinen worden steeds minder natuurlijk. Daarom moet het Jaar van de Egel ook bijdragen aan meer egelvriendelijk

Egel. Foto Jasja Dekker

delijk beheer van tuinen en parken. Hoogtepunt van de campagne wordt het Egeltelweekend op 18, 19 en 20 september. Dan wordt onder andere de grootste egeltelling ooit gehouden. Zet dit weekend dus vast in uw agenda. Maar meteen al in het begin van het jaar wil de Zoogdierverseniging starten met het 'E-team', het Egelteam. Daarvoor worden forenzen gezocht die dode egels langs de weg registreren en doorgeven. Dat geeft inzicht in de verspreiding en aantallen verkeersslachtoffers. Meer nieuws over het Jaar van de Egel vindt u op www.zoogdierverseniging.nl.

Levende Zoogdierenatlas start in Overijssel Op zaterdag 15 november, tijdens de algemene ledenvergadering van de Zoogdierverseniging VZZ, heeft gedeputeerde Piet Jansen van de provincie Overijssel, het start-

sein geven voor het project Levende Zoogdierenatlas. De Zoogdierverseniging wil de komende tijd alle Nederlandse zoogdieren, van vleermuis tot otter, in kaart brengen en op internet zetten.

Overijssel bijt het spits af. De andere provincies volgen. We houden u hiervan op de hoogte.

Iedereen die mee wil helpen, kan straks op de site zoogdierenatlas.nl kijken waar een dier al waargenomen is en waar dus de 'witte vlekken' zitten. De bezoeker kan daarna zijn eigen waarnemingen uit het veld doorgeven. Zo wordt 'online' gewerkt aan een steeds beter beeld van de zoogdieren. De site bevat ook achtergrondinformatie over de zoogdieren. Want hoe onderscheidt u bunzing, boommarter, hermelijn en wezel? En welke vleermuissoorten zijn er allemaal? Of wat als u een exotische soort als een wasbeer of grijze eekhoorn tegenkomt?

Partners van de Zoogdierverseniging in het Overijsselse project zijn: provincie Overijssel, NMO (Natuur en Milieu Overijssel), Landschap Overijssel en Zoogdierenwerkgroep Overijssel. Kijk op www.zoogdierenatlas.nl

Plan Eurlings gaat ten koste van zoogdieren

Doodgereden das. Foto Jasja Dekker

Het plan van minister Eurlings van Verkeer en Waterstaat om de maximale snelheid op de zogenaamde N-wegen te verhogen van 80 naar 100 kilometer per uur gaat extra verkeersslachtoffers veroorzaken onder zoogdieren. Dat heeft de Zoogdierverseniging aan de Tweede Kamer laten weten. Snelheids-

verhogingen leiden tot meer verkeersslachtoffers onder de dieren. Dit blijkt uit onderzoek van Frank van Langevelde (Resource Ecology Group, Wageningen Universiteit) en Rinus Jaarsma (Landgebruiksplanning, Wageningen Universiteit). Nu al is het verkeer de belangrijkste doodsoorzaak van veel zoogdieren. Het gaat dan bijvoorbeeld om dassen, reeën, konijnen, egels, wilde zwijnen, bunzingen en boommarters. Bij de boommarter is verkeer waarschijnlijk de doodsoorzaak in zo'n 90 procent van alle gevallen. Dat is jaarlijks 15 tot 30 procent van de totale populatie. Bij dassen sterft jaarlijks zo'n 12 procent van de populatie door het verkeer. Maar ook bij de op zich succesvol geïntroduceerde otters en bevers is verkeer een van de belangrijkste doodsoorzaken. Onderzoek van de Zoogdierverseniging heeft aangetoond dat meer dan 100.000 egels en mogelijk zelfs meer dan 300.000 egels per jaar worden doodgereden. De Zoogdierverseniging roept de minister op zijn plannen te heroverwegen en pleit juist voor het afwaarderen van wegen (naar 60 kilometer) rond natuurgebieden. Indien de minister zijn plannen toch door wil zetten zijn compenserende maatregelen in de vorm van verkeersluwe gebieden rondom de op te waarderen N-wegen noodzakelijk. Verder moet tegelijkertijd de barrièrewerking van deze N-wegen worden verminderd, bijvoorbeeld door extra wildviaducten.

Beast from the east

De grote bosmuis (*Apodemus flavicollis*) is in Nederland nog vrij zeldzaam. Maar de populatie in zuid oost Limburg rukt op naar het westen zo blijkt uit onderzoek door vrijwilligers van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Sinds 1987 is bekend dat de grote bosmuis in het Vijlenerbos (gemeente Vaals) voorkomt. Sindsdien is er vele jaren onderzoek gedaan met behulp van vallen. De dieren worden levend gevangen en daarna weer losgelaten. Zo weten we dat de grote bosmuis af en toe nieuwe bosgebieden

bezet, maar uit deze gebieden ook weer verdwijnt. In 2006 werden bijvoorbeeld twee dieren in de omgeving van Winterswijk gevangen en eind 2007

Grote bosmuis. Foto Rollin Verlinde

werd zijn aanwezigheid enkele kilometers buiten het bekende verspreidingsgebied in Zuid-Limburg aangetoond. In september 2008 is in vervolg hierop nog westelijker onderzoek gedaan. Daarbij is de grote bosmuis aan de west zijde van het riviertje de Gulp aangetroffen, nabij Euverem, Bilinghuizen en Hoogcruts. Het beestje lijkt dus op te rukken naar het westen.

Boommarterwerkgroep wint derde prijs

Het project van de Werkgroep Boommarter Nederland om boommarters van zendertjes te voorzien, heeft de derde prijs gewonnen bij de uitreiking van de Fentener van Vlissingen AD-Natuurprijs. De werkgroep krijgt hierdoor een bedrag van 12.500 euro. Dit geld wordt besteed aan een project om enkele boommarters van zenders te voorzien zodat we meer te weten komen over hun leefgebieden en hoe ze deze benutten. Dit onderzoek, waar trouwens nog veel meer geld voor nodig is, is van groot belang voor een effectieve bescherming van deze zeldzame beesten. Juryvoorzitter Ed Nijpels was lovend over het project: 'Verschillende juryleden roemden vooral het geduld waarmee het onderzoek naar de habitat van de boommarter wordt uitgevoerd. Met dit werk kan wellicht de soort voor uitsterven worden behoed.' De Werkgroep Boommarter Nederland is een van de

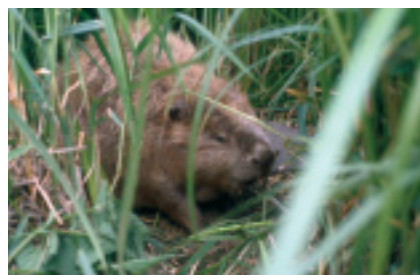

De prijswinnaars van de AD Natuurprijs
Foto William Hoogteyling

werkgroepen van de Zoogdierverseniging.

Beverdag

Op zaterdag 22 november organiseren de Staatsbosbeheer en Zoogdierverseniging VZZ een dag over twintig jaar bevers in de Biesbosch. Tijdens een levendige dag met afwisselende lezingen werd gevierd dat de herintroductie van de bever in Nederland geslaagd is. Bevers zijn naast de Biesbosch in Limburg, Flevoland, Gelderse Poort en recent in Drenthe uitgezet. Inmiddels hebben zich ook langs de grote rivieren bevers gevestigd en lijkt er spontane uitwisseling van dieren tussen de Gelderse Poort en de Biesbosch te zijn. De verschillende populaties hebben elkaar gevonden en dit was wel een feestje

Bever. Foto Vilmar Dijkstra

waard. De verwachting is dat de populatie de komende jaren verder zal groeien.

Het konijn is terug!

In de negentiger jaren werden de konijnen in Nederland getroffen door een epidemie van het Rabbit Haemorrhagic Disease (RHD), in het Nederlands ook wel Viraal Haemorrhagisch Syndroom of VHS genoemd. De dood kwam zo snel dat ook dieren in goede conditie 'omvielen'. In eerste instantie is wel gedacht aan vergiftiging, maar al snel werd duidelijk dat de konijnen waren getroffen door RHD. De ziekte richtte in Italië in 1988 een ravage aan in konijnenhouderijen.

De populatie konijnen in Nederland is nu weer zo goed als terug op het niveau van begin jaren negentig, voordat deze zwaar getroffen werd door de virusziekte. Uit tellingen blijkt dat de konijnenpopulatie in Nederland de laatste drie jaar weer toeneemt. Daarvoor was er sprake van een sterke afname. De getelde aantallen zijn bijna zo hoog als in de jaren negentig, voor de uitbraak van RHD. In Nederland leven enige honderdduizenden konijnen.

Het herstel van de konijnen is goed te zien in de kustduinen waar aparte tellingen worden gehouden. De aantallen konijnen in de kustduinen die in 2007 geteld werden, zijn vergelijkbaar met die van de jaren negentig, vóór de uitbraak van RHD. Berekend over de laatste 10 jaar is sprake van een "lichte toename". De voorjaarstand voor 2007 is zelfs iets hoger dan die in 2006. Wat veroorzaakt dit herstel? Onderzoek van de Zoogdierverseniging toonde aan dat konijnen in Nederland minder kwetsbaar zijn geworden voor RHD. Bij gezonde, geschoten dieren werden antilichamen gevonden die wijzen op een overleefd contact met het virus. Het lijkt er op dat een natuurlijke resistentie tegen RHD is ontstaan. Wel blijven de aantallen in sommige gebieden nog laag en is de huidige dichtheid, vergeleken met de stand in de jaren vóór die andere ziekte, myxomatose, nog laag. In de jaren zestig verminderde het aantal konijnen in Nederland door myxomatose dramatisch, in sommige gebieden bleef maar 1 procent over.

Drukke ledenvergadering Zoogdierverseniging

Werkgroepen tijdens de ledenvergadering van de vereniging over hun innovatief zoogdieronderzoek laten vertellen bleek een gouden greep. Meer dan 150 mensen kwamen naar het Ecodrome in Zwolle om geïnformeerd te worden over de nieuwe technische ontwikkelingen waarmee zoogdieren in het vrij veld bestudeerd kunnen worden. Auto-

De ledenvergadering. Foto Nico Driessen

matisch werkende foto- en videocamera's spelen een steeds grotere rol in het zoogdieronderzoek. Maar ook het gebruik van satellieten en radar bieden mogelijkheden. Het was zeer inspirerend om te zien hoeveel tijd leden in de ontwikkeling en het testen van de technieken steken. En al dat hightech spul maakt zoogdieronderzoek niet alleen leuker maar ook effectiever.

VLAANDEREN

Vergunning beschermde zoogdieren in Vlaanderen

Omdat sommige zoogdieren beschermd zijn, mag je ze niet zomaar zonder vergunning verstoren, in bezit

hebben of vervoeren. Daarom heeft de Natuurpunt Zoogdierenwerkgroep voor haar activiteiten een vergunning gekregen van het Agentschap voor Natuur en Bos. Tevens coördineert De Zoogdierenwerkgroep vanaf nu het aanvragen van dergelijke vergunningen voor haar medewerkers en de terugkoppeling van de resultaten naar het ANB. Als je deze vergunning hebt, ben je in orde met de regelgeving voor onder andere het vangen van muizen met live traps, deelname aan onze hazelmuis-monitoring, het in bezit hebben van braakballen of opgezette dieren en het vervoeren van zieke beschermde dieren naar een opvangcentrum. Wens je ook gebruik te maken van deze vergunning, lees dan de bijkomende informatie en aanvraagprocedure op onze website: <http://www.zoogdierenwerkgroep.be/index.php?id=113>. Voor een aanvraag neem je contact op met de Zoogdierenwerkgroep.

Algemene Vergadering Natuurpunt Zoogdierenwerkgroep en Ostend Pelagic

Op zaterdagavond 31 januari houdt de Zoogdierenwerkgroep haar jaarlijkse Algemene Vergadering in Oostende.

Schrijf dit alvast in je agenda. Meer details over beginuur, locatie en programma vind je op de website: <http://www.zoogdierenwerkgroep.be>. We zoeken in de buurt een locatie om te overnachten, want aansluitend daarbij gaan we op zondag 1 februari op

zeezoogdierentocht op de Noordzee! Tijdens deze Ostend Pelagic onder leiding van Jeremy Demey, die duurt van 8 u tot ongeveer 17 u, zullen we een route varen naar en tussen onze Vlaamse banken speciaal in functie van zeezoogdieren. Op deze trip zijn waarnemingen van bruinvis quasi gegarandeerd. Daarnaast zijn er sporadisch ook waarnemingen van witsnuitdolfijn en tuimelaar. Indien we de havengeul van Nieuwpoort invaren, staat ook gewone zeehond op het menu. Ook krijg je allerlei zeevogels te zien.

Het aantal plaatsen voor de Ostend Pelagic is beperkt: er kan maximaal 50 man mee. Snel inschrijven is dus de boodschap!

Wedstrijd zoogdieren-telweekend: bedenk een wervende titel!

Op 17-18 oktober 2009 organiseert de Zoogdierenwerkgroep een Vlaams zoogdieren-telweekend. Bedoeling is dat het iets wordt in de aard van de andere weekends die Natuurpunt organiseert rond het tellen van vogels, vlinders en amfibieën in de tuin. Aan de hand van een folder leer je verschillende soorten zoogdieren herkennen die je in je tuin kan waarnemen. Het zal dus vooral gaan om dagactieve zoogdieren, of zoogdieren die duidelijke sporen nalaten (denk maar aan een molshoop...), of prooien die je kat achterlaat aan de achterdeur. Voor dit zoogdieren-telweekend zijn we nog op zoek naar een goede, pakkende naam, kort en krachtig, ver-

gelijkbaar met "Vogels voeren en be-loeren" en "Kijk, een kikker". Hiervoor schrijven we een wedstrijdje uit. Deelnemers kunnen hun voorstel voor een geschikte naam ten laatste op 15 januari 2009 doorsturen naar info@zoogdierenwerkgroep.be. Het bestuur van de Natuurpunt Zoogdierenwerkgroep kiest dan een winnaar uit, die beloond zal worden met een gratis jaarabonnement op Zoogdier voor 2009. De winnaar zal bekend gemaakt worden op de Algemene Vergadering van de Zoogdierenwerkgroep.

Zoogdierenwerkgroep JNM

In de schoot van de Vlaamse Jeugdbond voor Natuur en Milieu (JNM) draait een kleine, maar groeiende en dynamische zoogdierenwerkgroep. Na een zalig zomerkamp in de Gaume, met ondermeer topwaarnemingen van kleine hoefijzerneus, bosvleermuis, grote bosmuis en hazelmuis, vliegen we er weer goed in met een druk werkjaar: een sfeerburlweekend, eikelmuisen inventariseren en vleermuizen zoeken. Nog deze winter vinden een aantal braakbalpluisavonden plaats in Gent. En natuurlijk vergeten we de overwinterende vleermuizen niet (wintertellingen in samenwerking met de Natuurpunt vleermuizenwerkgroep). Kijk voor meer info op www.jnm.be of mail naar zwg@jnm.be

Activiteiten van de JNM:

Lnks: Vangst controleren bij vallen voor onderzoek.
Foto Joachim De Maeseneer

Onder: Het ophangen van de eikelmuiskasten.
Foto Paul Van Daele

Agenda & adressen

1 januari 2009 Het Jaar van de Egel gaat in Nederland van start. Kijk op: www.jaarvandeegel.nl.

31 januari 2009

AV Natuurpunt Zoogdierenwerkgroep en Ostend Pelagic. Op zaterdagavond 31 januari houdt de Zoogdierenwerkgroep van Natuurpunt haar jaarlijkse Algemene Vergadering in Oostende. Beginuur, locatie en programma vind je op <http://www.zoogdierenwerkgroep.be>. Aansluitend daarbij gaan we op zondag 1 februari op zeezoogdierentocht op de Noordzee. Deze Ostend Pelagic onder leiding van Jeremy Demy gaat van start om 8 uur in het Vuurtorendok-zuid, van waaruit we een route zullen varen naar en tussen onze Vlaamse banken speciaal in functie van zeezoogdieren. Waarnemingen van bruinvis zijn quasi gegarandeerd. Daarnaast zijn er sporadisch ook waarnemingen van witsnuitdolfijn en tuimelaar. Indien we de havengeul van Nieuwpoort invaren, staat ook gewone zeehond op het 'menu'. Inschrijven (maximaal 50 deelnemers!) bij: goedele@zoogdierenwerkgroep.be.

14 februari 2009 De twaalfde jaarlijkse ontmoetingsdag van de Antwerpse Koepel voor Natuurstudie (AN-KONA) wordt dit jaar gehouden in het provinciehuis van Antwerpen (Koningin Elisabethlei 22, 2018 Antwerpen). De dag staat in het teken van het Darwinjaar: "200 jaar Darwin: determinatie -> inventarisatie -> monitoring". In de ochtend zijn er workshops, in de middag voordrachten. Voor meer informatie, neem contact op met koen.cuyppers@pih.provant.be of bezoek de website www.ankona.be.

18 april 2009 Ledenvergadering Zoogdierverseniging VZZ. Het jaarverslag 2008 wordt gepresenteerd en besproken.

18,19,20 september 2009 Egelweekend met veel activiteiten en de grootste egeltelling ooit in Nederland gehouden. Zoogdierverseniging VZZ houdt u op de hoogte via de website: www.jaarvandeegel.nl.

26 en 27 september 2009
Ardennen-weekend. Altijd gezellig!

17 en 18 oktober 2009
Vlaams zoogdieren-telweekend (Natuurpunt Zoogdierenwerkgroep).
Zie ook elders in Zoogdier de rubriek Kort nieuws.

21 november 2009 Ledenvergadering Zoogdierverseniging VZZ. Het jaarplan en begroting 2009 worden gepresenteerd en besproken.

Ga voor actuele informatie naar onze websites:
www.zoogdierverseniging.nl
en: www.zoogdierenwerkgroep.be

NEDERLAND Zoogdierverseniging VZZ

Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem, Nederland
026-3705318
026-3704038 (fax)
zoogdier@vzz.nl
www.vzz.nl

Veldwerkgroep Nederland

Eric Thomassen, Middelstegegracht 28, 2312 TX Leiden, 071-5127761,
veldwerkgroep@vzz.nl

Materiaaldepot Veldwerkgroep

Jan Alewijn Dijkhuizen, veldwerkgroep@vzz.nl

Vleermuiswerkgroep Nederland

Anne-Jifke Haarsma, p/a Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem, 023-5472583,
vleermuiswerkgroepnederland@vzz.nl
www.vleermuis.net

Werkgroep Zoogdierbescherming

Marijke Drees, Steenhouwerskade 80, 9718 DH Groningen, 050-5274525,
zoogdierbescherming@vzz.nl

Werkgroep Boomarter Nederland

Ben van den Horn, Celsiusstraat 4, 3817 XG Amersfoort, 033-4625970,
boomarterwerkgroep@vzz.nl

Werkgroep Zeezoogdieren

Jan-Willem Broekema, Brikkenwal 20, 2317 GT Leiden,
j.w.broekema@inter.nl.net

Werkgroep Kleine marterachtigen

Tim Hofmeester, p/a Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem,
werkgroep-kleine-marterachtigen@vzz.nl

Beverwerkgroep

Gerrit Kolenbrander, p/a VZZ, Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem, 026-3705318,
beverwerkgroep@vzz.nl

Zoogdierwerkgroep Zeeland

Nanning-Jan Honingh, Schoondijkse dijk 35, 4438 AE Driewegen, 0113-403259,
nanning-jan.honingh@slz.landschapsbeheer.nl

Zoogdierwerkgroep Overijssel

Nico Driessen, p/a Natuur & Milieu Overijssel, Stationsweg 3, 8011 CZ Zwolle,
038-4250979, n.driessen@natuurmilieu.nl

Redactie wetenschappelijk tijdschrift LUTRA

p/a Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem, 026-3705318, lutra@vzz.nl

VLAANDEREN Natuurpunt

Natuurpunt Studie

Goedele Verbeylen, Coxiestraat 11, 2800 Mechelen,
0476-590392, goedele@zoogdierenwerkgroep.be

Natuurpunt Zoogdierenwerkgroep

Paul Van Daele, Rekkemstraat 144, 9700 Volkegem, 0494-401777,
saripaul@skynet.be, www.zoogdierenwerkgroep.be
Naast de overkoepelende Vlaamse Zoogdierenwerkgroep zijn plaatselijk ook heel wat lokale en regionale zoogdieren- en natuurstudiewerkgroepen actief rond zoogdieren. Hun contactgegevens vind je op de website.

Natuurpunt Vleermuizenwerkgroep

Alex Lefevre, Klissenhoek 85, 2290 Vorselaar, 014-516201,
vleermuizenalex@yahoo.com, www.natuurpunt.be

JNM Zoogdierenwerkgroep

Daan Dekeukeleire, Polderdreef 37, 9840 De Pinte, 0474-488979,
daan@jnm.be, www.jnm.be

Het moment van... Bram Achterberg

In deze rubriek presenteren fotografen hun meest geliefde foto en het bijbehorende verhaal. Uw inzending is welkom. Stuur deze naar redactie.zoogdier@vzz.nl of per post naar de redactie op Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem

Karakter Er zijn van die beesten die nog iets van wildheid uitstralen. Iets haast ondefinieerbaars en oorspronkelijks dat je in Nederland nog maar zelden vindt. Het zwijn van deze foto heeft dat. Het is weliswaar de voorouder van ons consumptievarken, maar wat is de afstand groot! Als mensen op de Veluwe doorkrijgen dat je in de natuur fotografeert is de eerste vraag al snel "of je een hert hebt gezien". Blijkbaar spreekt het edelhert het meest tot de verbeelding. Dat beest is populair! Bij wilde zwijnen is dat minder het geval. Veel mensen zien het dier eerder als last. Toch geniet ik meer van zwijnen. Er is zoveel dynamiek in een groep. Neem dit beest nu bijvoorbeeld. In plaats van hard weg te lopen, komt het steeds dichterbij tot het mij recht in de ogen kijkt. Daarna keert zij om, en loopt rustig weg met een big op sleeptouw. Op zo'n moment vergeet je de omgeving, hoor je het achtergrondgeruis van de snelweg niet langer en ben je zelf heel even 'wild'.

